

साङ्गदर्शनम् ।

महर्षि-श्रीकपिल-प्रणीतम् ।

विज्ञानभिक्षु-विरचित-प्रवचनभाष्यसहितम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

वृत्तो य स स्वर ण म् ।

कलिकातामहानगर्याम्,

“वाचस्पत्ययन्त्रे”

सुद्रितम् ।

इं १८३६ ।

नव स्तव्यं संरचितम् ।

सूत्रं सत्यमस्यस्यम् ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रौट्, आम्हाष्ट-
ट्रौट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रौट्, कलिकाता ।

साङ्ख्यदर्शनम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

प्रकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्तनतोऽस्य सुख्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदा-विरहं वदन्ति
नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥
तस्य श्रुतस्य नान्यार्थसंशयोपदेष्टुं
सद्भुक्तिजालमिह साङ्ख्यक्रदायिरासीत् ।
नारायणः कपिलमूर्तिरशिषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य समोऽस्तु तस्मै ॥
नानोपाधिषु यन्नाना रूपं भाव्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्वाभाव्यमुपास्महे ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसदस्तुनि ।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥
कालार्कमक्षितं साङ्ख्य-शास्त्रं ज्ञानमुपाकरम् ।
कलाऽवशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥
चिदचिदुग्रमिमेदेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
साङ्ख्यभाव्यनिषेणास्मात् प्रीयतां मोचदो हरिः ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिश्रुतौदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्याख्येव गोचरः ॥

“आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
(बृह० उ० २ अ० ३ प्र० ५ म०) इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्यात्म-

साक्षात्कारस्य हेतुतया श्रवणादिवयं विहितम् । तत्र श्रवणादावुपाया-
काङ्क्षायां संन्यते—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥”

इति । ध्येयः, योगशास्त्रप्रकारेणेति शेषः ।

तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थ-तद्वैतज्ञानं तद्विषयात्मस्वरूपादिषु
श्रुत्यविरोधिनोरुपपत्तौः षड्व्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलमूर्ति-
र्भगवानुपदिदेश । ननु न्याय-वैशिष्टिकाभ्यामन्येतेष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित-
इति ताभ्यामस्य गतार्थत्व, समुच्च-निर्गुणत्वादिविरुद्धरूपैरालसाधकतया
तद्व्युक्तिभिरन्ययुक्तानां विराधिनोभयोरपि दुष्येत् च प्रामाण्यमिति ?
सैवम् ; व्यावहारिक-पारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थ-व-विरोधयो-
रभावात् । न्याय-वैशिष्टिकाभ्यां हि सुखि-दुःख्याद्यनुवादतो देहादिमात्र-
विवेकेनात्मा प्रथममृमिकः यामनुमापितः, एकदा परंभूत्वे प्रवेशा-
सम्भवात् । तदोचं च ज्ञानं देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं
भवत्येव ; यथा पुरुषे स्थाण्डननिरासकतया कर-चरणादिमत्त्वज्ञानं
व्यवहारतत्त्वज्ञानं तद्वत् । अत एव—

“प्रकृतेर्गुणसम्भूदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तान्कृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विज्ञालयेत् ॥”

(३ अ० २६ श्लो०)

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्याकृत्स्नवित्त्वमेव कृत्स्न-
वित्त्वाङ्गापेक्षयोक्तं, न तु सर्वथैवाज्ञत्वमिति । तथा तदीयमपि
ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परस्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति तज्ज्ञाना-
पेक्षयाऽपि च साङ्ख्यज्ञानमेव पारमार्थिकं, परवैराग्यद्वारा साक्षान्मोक्ष-
साधनं च भवति, उक्तगीतावाक्येनात्माकर्तृत्ववित्त्वस्यैव कृत्स्नवित्त्वसिद्धेः,
“तौर्णी हि तदा भवति हृदयस्य शोकान्” (बृह० उ० ४अ० ३प्र० २२म०)
“कामादिकं मन एव मन्थमानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव
लेलायतीव” (बृ० उ० ४अ० ३प्र० ७म०) “स यदत्र किञ्चित् प्रश्रयति”
(बृह० उ० ४अ० ३प्र० १४म०) “अनन्वागतस्तेन भवति” (बृह०
उ० ४अ० ३प्र० १५म०) इत्यादि तात्त्विकश्रुतिश्रुतैः

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ॥”

(गीता० ३ अ० २७ श्लो०)

“निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतिस्ते तु नात्मनः ॥”

इत्यादितात्त्विकस्मृतिश्रुतेश्च, न्याय-वैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमार्थभूमौ वर्धितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम् ; विवक्षितार्थे देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावात् “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकसिद्धतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्ष्यान तदंशस्यानुवादत्वात् शास्त्रतात्पर्यविवक्षितमिति । स्यादेतत् ; न्याय-वैशेषिकाभ्यामत्राविरोधो भवतु ; ब्रह्मसोमांसा योगाभ्यां तु विरोधोऽस्यैव, ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात् ; अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिध्यमानत्वात् ।

न चात्रापि व्यावहारिक-परमार्थिकभेदेन सेश्वर-निरीश्वरवादयोर्विरोधोऽस्तु, सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यं, विनिगमकाभावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्य्यवैराग्यायानुवदितुं शक्यते, आत्मनः सगुणत्वमिव ; न तु कापि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं प्रतिषिध्यते, येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ? अत्रोच्यते—अत्रापि व्यावहारिक-परमार्थिकभावो भवति—

“असंख्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्” (गीता० १६ अ० ८ श्लो०) इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्य्यवैराग्याद्यर्थमनुवादत्वौचित्यात् । यदि हि लोकार्थतिकमतानुसारेण नित्यैश्वर्य्यं न प्रतिषिध्येत, तदा परिपूर्ण-नित्यनिर्दोषैश्वर्य्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्यसप्रतिबन्धः स्यादिति साङ्ख्यार्चाचार्याणामाशयः । सेश्वरवादस्य न कापि निन्दादिकमस्ति, येनोपासनादिपरतया तत् शास्त्रं सङ्कोचेत । यत्तु—

“नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

अत्र वः सशयो मा भूज्ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतम् ॥”

इत्यादि वाक्यं, तत् विवेकांशे एव साङ्ख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्यः

उत्कर्षे प्रतिपादयति, न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा पराशराद्यखिल-
शिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते । अपि च—

“अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्य-योगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्यंशश्चैतन्मभिः ॥

जैमिनीये च देयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपादं मतौ हि तौ ॥”

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममौमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम् ।
तथा—

“न्यायतन्त्राख्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि दादिभिः ।

हेत्वागमसदाचारैर्यत् युक्तं तदुपास्यतान् ॥”

इति मोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण ब्रह्ममौमांस-
न्याय-वैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यः, बलवत्त्वात् । तथा—

“यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः साङ्ख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥”

इत्यादिकौर्मादिवाक्यैः साङ्ख्यानमौश्वराज्ञानस्यैव नारायणादिना
प्रोक्तत्वाच्च ।

किञ्च, ब्रह्ममौमांसाया ईश्वर एव मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवष्टतः,
तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्यात् “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः”
इति न्यायात् । साङ्ख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थ-तत्त्वाधनप्रकृति-पुरुषविवेकावेव
मुख्यो विषय इतीश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यं, “यत्परः शब्दः स
शब्दार्थः” इति न्यायात् ; अतः सावकाशतया साङ्ख्यमैवेश्वरप्रतिषेधांशे
दुर्बलमिति । न च ब्रह्ममौमांसायामपीश्वर एव मुख्यो विषयः, न तु
नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्यानुपपत्त्या
नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममौमांसाविषयत्वावधारणात् । ब्रह्मशब्दस्य
परब्रह्मस्यैव मुख्यतया तु “अद्यातः परब्रह्मजिज्ञासा” इति न सूत्रितमिति ;
एतेन साङ्ख्यविरोधात् ब्रह्म-योगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि न शङ्कनीयं,
प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या रचनाऽनुपपत्तेश्च, “नानुमानम्” (वे० सू० १।३।३)
इत्यादि ब्रह्मसूत्रपरम्पराऽनुपपत्तेश्च, तथा “स पूर्वेषामपि गुरुः कालिना-
ज्वलच्छेदात्” (समा० पा० २६ सू०) इति योगसूत्र तदीयव्यासभाष्याभ्यां

स्कटमोशनित्यताऽवगमाच्चति ; तस्मादभ्युपगमवाद-प्रौढिवादादिनैव साङ्गस्य व्यावह रिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममौमांसा-यं-गाभ्यां सह न विरोधः । अभ्युपगमवादश्च शास्त्रे दृष्टः । यथा विष्णुपुराणे—

“एते भिन्नदृशां देव्य । विकल्पा. कथिता मया ।

कृत्वाऽप्युपगमं तत्र सङ्क्षेपः श्रूयतां मम ॥”

इति ।

अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शनेष्वयंशतः श्रुति-
त्रिरुद्वायव्यवस्थापनं, तेषु तेष्वंशेष्वप्रासाध्यं च; श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु
मुख्यविषयेषु प्रासाध्यमस्यैव; अत एव यद्वापुशां ब्रह्म-बोगदर्शनाति-
रिक्तानां दर्शनानां निन्दाऽप्युपपद्यते । यथा तत्र पार्वतीं प्रतीक्षर-
वाक्यम्—

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥

प्रथमं हि मयैवोक्तं श्रैवं पाशुपतादिकम् ।

मच्छक्याऽऽवेशितैर्विप्रेः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥

कणादिन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशिष्टिकं महत् ।

मोतमेज तथा न्यायं साङ्गग्रन्थु कपिलेन वै ॥

द्विज-भना जैमिनिना पूरं वेदमयार्थतः ।

निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।

धिप्रणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।

दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।

बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्न-नीलपटादिकम् ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ॥

मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।

अषाढं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन्लोकगर्हितम् ॥

कर्मस्वरूपत्याव्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ।

सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नेष्कर्म्यं तत्र चीयते ॥

परात्म-जीवयोरैक्यं सदाऽत्र प्रतिपाद्यते ।

ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ॥

सर्वस्य जगतोऽयस्य नाशनाथं कलौ युगे ।

वेदार्थवञ्छाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ॥

सद्यैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥”

इति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभिरिति । तस्मात्
आस्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा, स्वस्वविषयेषु सर्वेषाम-
बाधात् अविरोधाच्चेति ।

नन्वेवं पुरुषबहुवांशोऽयस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् ? न स्यात्,
अविरोधात् । ब्रह्ममीमांसायामपि “अंशो नानाव्यपदेशात्” (वे० सू०
२।३।३३) इत्यादिनूतजातैर्जीवात्मबहुत्वस्यैव निर्णयः । साङ्ख्यसिद्ध-
पुरुषाणामासत्वं तु ब्रह्ममीमांसया बाध्यते एव, “आत्मेति तूपयन्ति”
(वे० सू० ४।१।३) इति तत्त्वत्रयेण परमात्मन एव परमार्थभूमावात्मत्वाव-
धारणात् । तद्यऽपि च साङ्ख्यस्य नाप्रामाण्यं, व्यावहारिकालनो
जोवस्येतरविवेकज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विवक्षितार्थे बाधामावात् ।
एतेन श्रुति स्मृतिप्रसिद्धयोर्नाशाऽऽलौकिकालन्वयोव्यावहारिक-पारमार्थिक-
भेदेनाविरोध इति ब्रह्ममीमांसायां प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ।

नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यबुद्धेः सहात्मः षड्व्याख्याः पौनरुक्त्यमिति
चेत् ? मेवम् ; सङ्क्षेप-पिक्तरूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् ; अत एवास्याः
षड्व्याख्या योगदर्शनस्थेय साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं
हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शयं, तस्यैव प्रकर्षेणासां निर्वचनमिति ।
विशेषत्वयं यत् षड्व्याख्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थदिक्षरमात्रं, योगदर्शने
न्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवैश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारी-
ऽपीति ।

अस्य च साङ्ख्यसंज्ञा स्थापना—

“सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रवचते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥”

इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्यः । सङ्ख्या सम्यग्विवेकेनात्मकचयन-
मित्यर्थः । अतः साङ्ख्याशब्दस्य योगरूढाया—

“तत्कारणं साङ्ख्यायोगाधिगम्यम्” (श्वेताश्रम० उ० ६।१३)

इत्यादिश्रुतिषु,

“एषा तेऽभिहिता साङ्गे बुद्धियोगे त्विमां श्रुत्वा” (गीता० २३० ३६ श्लो०) इत्यादिस्मृतिषु च साङ्गाशब्देन साङ्गाशास्त्रमेव ग्राह्यं, न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति ।

तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रवच्चतुर्थम् । यथा हि रोगः, आरोग्यं, रोगनिदानं, भेषज्यमिति चत्वारो व्यूहाः समूहाश्चिकित्सा-शास्त्रस्य प्रतिपाद्याः, तथैव हेयं, हानं, हेयहेतुः, हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्याः भवन्ति, सुसुक्ष्मभिर्जिज्ञासित-त्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृति-पुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः । विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन चैषासुपकरणसङ्ग्रहः । तत्र चादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं तत्प्रतियोगिविषयैव च हेयं प्रतिपादयितुं शास्त्रकारः शिष्यावधानाय शास्त्रारम्भं प्रतिजानीते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(अथ अत्यन्तपुरुषार्थलक्षणम् ।—)

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथ शब्दोऽयमुच्चारणशब्देन सङ्ख्यारूपः ; अत एव “सङ्ख्यलाचरणं शिष्टाचारात्” (१सू०) इति स्वयमेव पञ्चमाध्याये वक्ष्यति । अर्थस्वभाव-शब्दस्य अधिकार एव, प्रश्नानन्तर्यादीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासम्भवात्, ज्ञानाद्यानन्तर्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाणया तत्प्रतिपादनवेयर्थ्यात्, अधिकारभिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञायलान्प्रसङ्गाच्च ; तस्मात् पुरुषार्थ-स्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् । “तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः” (६अ० ७० सू०) इत्युपसंहारो भविष्यतीति । अधिकारश्चाधिष्ठेन प्राधान्ये-नारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव, तथाऽपि तद्वारा शास्त्रार्थ-तद्विचारयोरपीति । तथा च, साधनाद्युपकरणसहितो यथोक्त-पुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्र-वाक्यार्थः । त्रिविधम्—आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं च

दुःखम् । तत्रात्मनं स्वसङ्घातमधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकं—शरीरं मानसं च । तत्र शरीरं व्याप्याद्युत्थम् । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिभौतिकं—आप्त-चौराद्युत्थम् । देवानग्निवायुादीनाधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिदेविकं—दाहशीताद्युत्थमिति भावः । यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं, तथाऽपि मनामात्रजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां मानसत्वामान-सत्त्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां या अत्यन्तनिवृत्तिः स्थूल सूक्ष्म-सम्भारख्येन निःशेषतो निवृत्तिः, सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यन्तत्वाच्चायः । तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थं, तच्च द्वितीयचक्षणाः परि स्वयमेव नङ्गाति, अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मदुःख-निवृत्तिरेव, पुरुषार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति । तथा च योगसूत्रं—“हेयं दुःखवजागमम्” (साध० पा० १६ सू०) इति ! निवृत्तिश्च न नाशः, अपि तु अतीतावस्था, ध्वंस प्रागभावयोरतीतानागतावस्थास्वरूपत्वात् सत्कार्य-वादिभिरभावानङ्गीकारात् ।

ननु कदाचिदयवर्तमानमनागतं दुःखमप्रामाणिकम् ; अतः स्वप्ननिवृत्तिवत् तन्निवृत्तेन पुरुषार्थत्वं युक्तमिति ? मेवम् ; सर्वत्र हि स्वस्वकार्यजननशक्तिर्भावदयस्याधिनीति पातझरे सिद्धं, दाहादिशक्ति-शून्यस्थानादिः काप्यदर्शनात् । सा च शक्तिरनागतावस्थतत्त्वार्थरूपा ; इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोर्यतैत्यपि गीयते ; अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवान गतदुःखमत्ता अनुमीयते, तन्निवृत्तिश्च पुरुषार्थ इति । जीवशक्ति-दशायां च प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां बीजा-स्थानां दाहः, विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवान्तरविशेषः । बीजदाहस्यावियसहकार्युच्छेदमात्रं, ज्ञानस्याविद्यामालोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् ; अत एव चित्तेन सहैव दुःखस्य नाशः, ज्ञानस्य साक्षा-दुःखादिनाशकत्वे प्रमाणाभावादिति ।

ननु तथाऽपि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः सम्भवति, दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषे तन्निवृत्त्यसम्भवात्, दुःखनिवृत्तिशब्दस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यभिद्वत्वात् । यत् तु कण्ठवाग्नौकरवत् सिद्धेऽयसिद्धत्व-प्रमात् पुरुषार्थता स्यादिति, तन्न ; एवमपि पुमान्निर्दुःख इति श्रवण-

मननोत्तरं दुःखज्ञानार्थं जिदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ब्रह्मायाससाध्ये
ज्ञापये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति, प्रवृत्ते तु श्रद्धा-मननाभ्यां सिद्धत्व-
ज्ञानात्प्राप्तमख्यज्ञानानास्कन्दितः फलस्यासिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति । किञ्च,
भवत् कदाचित् अमादिना पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखभावस्य, श्रुतिस्तु
मोहनाशिनो कथं सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् ? “तरति शोकमात्मवित्”
(कान्दो० ७ अ० ६ ख० ३ म०) “विद्वान् हर्षं शोको जहाति” (कठ०
२।१२) इत्यादिरिति ? अत्रोच्यते—“न नित्य-शुद्धं बुद्धं मुक्तस्वभावस्य
तदयोगस्तदयोगादृते” (१ अ० १८ सू०) इति हेयहेत्ववधारक-
नूत्रेणैवायं पूर्वपक्षः समाधास्यते । तथा हि, प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽपि
सुख-दुःखे स्तः, अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः । सुखादिग्रहणं हि भोगः,
ग्रहणं च तदाकारता, सा च कूटस्थचित्तौ बुद्धेरध्याकारवत् परिणामो
न सम्भवतीत्यगत्या प्रतिविम्बरूपतायामेव पर्यवस्यति । अयमेव
बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बो “वृत्तिसारूप्यमितरत्र” (समा० पा० ४ सू०) इति
योगनूत्रेणोक्तः । “सत्वेऽनुतयमाने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽयमुतप्यते इव
दृश्यते” इति योगभाष्ये च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य
प्रतिविम्ब उक्तः ; अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिक दृष्टान्तं
सूत्रकारो वक्ष्यति—“कुसुमवच्च मणोः” (२ अ० ३ प्र सू०) इति ।
वेदान्तिभिरपि चेतनेऽप्यस्ततयेव दृश्यमानमुच्यते, स चाध्यासः प्रतिविम्बं
विना न घटते, ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे अस्माद्यथात् ; अध्यासात् ज्ञानं,
ज्ञानमेव चाध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि—

“तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृश्यः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसौव तटदुमाः ॥”

इति । अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरः, युक्तिसाम्यात् ।
प्रतिविम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चित्तपरिणाम इति ; तस्मात्
प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाख्योऽस्ति ; अतस्तेनैव रूपेण
तत्त्वित्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम् ; अत एव “दुःखं मा भुञ्जीय” इति प्रार्थना-
ऽप्यापामरं दृश्यते । तच्च दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न
सम्भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः ; दुःखनिवृत्तिस्तु कण्टकारिनिवृत्तिवत्
तादर्थ्येन न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः, किन्तु

तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति । तदिदं दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तं—“तस्मिन् निवृत्ते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते” इति । अतः श्रुतावपि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदेतत् योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वयं सङ्क्षेपेणोद्दिष्टं, विस्तरस्त्वनयोः पञ्चाङ्गवितेति ॥ १ ॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदितरेषां हानोपायत्वं प्रत्याचष्टे सूत्रजातेन—

(अथ दृष्टोपायात् दुःखनिवृत्त्यभावः ।—)

न दृष्टात् तत्सिद्धिः, निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

लौकिकादुपायाङ्गनादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति, कुतः ? धनादिना दुःखे निवृत्ते पञ्चाङ्गनादिक्षये पुनरपि दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेन” (बृह० उ० २३० ४प्र० २म०) इत्यादि ॥ २ ॥

नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचवत् दुःखानिवर्तकत्वे कथं तत् प्रवृत्तिः ? तदाह—

(अथ दृष्टोपायस्य सामयिकदुःखनिवर्तकत्वे युक्तिः ।—)

प्रात्यहिकक्षुत्पतीकारवत् तत्पृतीकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्यायां दुःखनिवृत्तावत्यन्तपुरुषार्थत्वमेव नास्ति, यथा— कथञ्चित् पुरुषार्थत्वं तु अस्त्येव ; कुतः ? प्रात्यहिकस्य क्षुदुःखस्य निराकरणवदेव तेन धनादिना दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः ; अतो धनाद्यर्जने प्रवृत्तिरुपपद्यते इति भावः । कुञ्जरशौचादिकमप्यापातदुःखनिवर्तकतया मन्दपुरुषार्थो भवत्येवेति ॥ ३ ॥

स च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थो विज्ञेय इत्याह—

(अथ दृष्टोपायस्य हेतुत्वसमर्थनम् ।—)

सर्वासम्भवात्, सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्भेदः

प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राभिज्ञेह्यो
दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुतः ? सर्वासम्भवात् सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः
प्रतीकारासम्भवात् ; यत्रापि सम्भवः तत्रापि प्रतिग्रहपापाद्यत्तदुःखा-
वश्यकचमाह, सम्भवेऽपौति । सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरौयकादिदुःख-
सम्पर्कावश्यम्भावादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रं—“परिणाम-ताम्र-संस्कार-
दुःखेर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः” (साध० पा० १५ सू०)
इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्भेदनियमो-
ऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते—

“यच्च दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्यदम् ॥”

इति ? तत्राह—

(अत्यन्तदुःखनिवृत्तौ दृष्टोपायानामसाध्यतानिर्देशः ।—)

उत्कर्षादपि मोक्षस्य, सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाध्यराज्यादिभ्य उक्तर्षात्, तेषु
दुःखसत्ता अवधार्यते । अपि-शब्दात् त्रिगुणात्मकत्वादेरपि । मोक्षस्योत्कर्षं
प्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरिति—“न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-
हृतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” (छान्दो० ८ अ०
१२ ख० १ म०) इत्यादिना त्रिदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सा भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्तिः, अदृष्टसाधनात् तु
वैदिककर्मणः स्यात् ; “अपाम सोमममृता अभूमः” (अथर्वशिखः ० २।३)
इत्यादिश्रुतेरिति ? तत्राह—

(अत्यन्तदुःखनिवृत्तौ अदृष्टोपायानामपि असाध्यतानिर्देशः ।—)

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यथोक्ततद्भेदतुल्ये
चाविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारिकायासुक्तम्—

“दृष्टवदानुश्रविकः, स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः”

इति । गुरोरनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः, तद्विहितयामादिरानुश्रविकः । स दृष्टोपायवदेव अशुद्ध्या हिंसादिपापेन, विनाशिसातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः । ननु वैधर्हिंसायाः पापजनकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-साधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति चेत् ? न ; वैधर्हिंसा-जन्यानिष्टस्य दृष्टोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिक-दुःखाजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थस्याक्षतेः । यत् तु वैधर्हिंसाऽतिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति, तदसत् ; सङ्कोच-प्रमाणाभावात्, युविष्ठिरादोनां स्वधर्मेऽपि युद्धादो ज्ञातिवधादिप्रत्यवाय-परिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च,

“तस्मात् यास्याम्यहं तात ! दृष्ट्वेवं दुःखसन्निभम् ।

तथोधर्ममवर्मादं क्लिप्ताकफलसन्निभम् ॥”

इति सांकेच्छेयवचनाच्च । “अर्हिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” (छान्दो० ८ अ० १५ ख० १ म०) इति श्रुतिस्तु वैजातिरिक्तहिंसानिष्ठत्तेरिष्ट-साधनत्वमेव वक्ति, न तु वैधर्हिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् ।

“न कर्षणा न प्रजया धनेन त्यागेमैकेऽमृतत्वमानशुः”

(महाभारत० १०।५) इति ।

“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, ज्ञान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” (श्रुताश्च १ ब्रा० १४) इत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सामानादिभिरमृतत्वं गौरवेणैव मन्तव्यम्—

“आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते”

इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षात् परमपुरुषार्थासाधनत्वे साधिते तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो वक्तव्यः । तत्र विवेकज्ञानम-विवेकाख्यदुःखहेतुस्केद्वारैव हानोपाय इत्याशयेनादावपि विवेकमेवेतद्-प्रतिषेधेन हेतुहेतुतया परिशिष्यति प्रचटकेन—

(स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशाभावः ।—)

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्भोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत दुःखयोग एव, तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति, यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य श्रौतस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते ; न ज्ञानेः स्वाभाविकादौष्णान्मोक्षः सम्भवति, स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

“यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छी विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥”

इति । यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति, तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्षणम् । ननु सर्वदोषलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वण्डैव नास्तीति चेत् ? न ; द्विगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिबद्धात्मनोऽपि तदनुपलब्धितन्मवात्, दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्बोद्धेऽस्मिन्नस्यैवात्मनोऽभ्युपगमाच्च । अथैवमग्ननाशादप्यमोक्षोऽस्त्विति चेत् ? न ; अहं बद्धो विमुक्तः स्वामिति बन्धसामानाधिकरण्यानैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

भवत्वननुष्ठानं, तेन किम् ? इत्यत आह—

(स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशस्य वैफल्ये कारणजिर्देशः ।—)

स्वभावस्यानपारित्वादननुष्ठानलक्षणम-

प्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वात्सोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुते-
ननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं व्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतिबलाद्वानुष्ठानं स्यात् ? तत्राह—

(वैफल्ये कारणान्तरनिर्देशः ।—)

नाशश्रुत्योपदेशविधिः, उपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाशश्रुत्या प्रकलाश्रुत्योपदेशलानुष्ठानं सम्भवति, यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति, किन्तूपदेशाभास एव, “बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयति” इति न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते—

सा—२

(स्वाभाविकस्य अन्यथाभावे दृष्टान्तनिर्देशः ।—)

शुक्लपटवत् बीजवच्चेत् ? ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते, यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शैक्ल्यं रागीयापनोयते, यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यद्वुरशक्तिरग्निना अग्नौयते, अतः शुक्लपटवत् बीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव तत्त्वाधोपदेशः स्यादिति चेत् ? इत्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते—

(स्वाभाविकस्य अपरावर्त्तनीयत्वे समाधानम् ।—)

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकतायापयोपदेशो लोकानां भवति ; कुतः ? शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्तयौ हि शैक्ल्यादेराविर्भाव-तिरोभावावेव भवतः, न तु शैक्ल्याद्दुरशक्त्योरभावो भवति, रजकादिव्यापायैर्गोणिसङ्ख्यादिभिश्च रक्तपट-भृष्टबीजयोः पुनः शैक्ल्या-द्दुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेत् ? न ; दुःखाद्यन्तर्निष्ठत्वेनैव लोके पुरुषार्थत्वानुभवात्, श्रुति-स्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च, न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमावयेति । किञ्च, दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य भोक्षत्वे कदाचित् योगीश्वरसङ्ख्यादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजविव सुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्भोक्षापत्तिरिति ॥ ११ ॥

स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्र-जातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानादुपायोच्छेद्यत्वं न घटेत्, अनागतवस्थसूक्ष्मदुःखस्य बाधद्वयभावितादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते—

(पुरुषस्य कालनिमित्तकबन्धाभावः ।—)

**न कालयोगतः, व्यापिनो नित्यस्य सर्व-
सम्बन्धात् ॥ १२ ॥**

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः ; कुतः ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा

सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे काल-देश-कर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलभ्यते, श्रुति-स्मृति-युक्तिभिः सिद्धत्वात् ; किन्तु यत् नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्ध प्रतिषिध्यते, पुरुषे बन्धस्योपाधिकत्वात्प्रपञ्चमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् ? एवं सति यत्-संयोगे सत्यवस्थं बन्धतवेव सहकारिणि लाघवात् बन्धो युक्तः, पुरुषे बन्धव्यवहारस्योपाधिकत्वेनाप्युपपन्नैरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

(पुरुषस्य देशनिमित्तकबन्धाभावः ।—)

न देशयोगतोऽपि, अस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः ; कुतः ? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्त-सर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

(पुरुषस्य अवस्थानिमित्तकबन्धाभावः ।—)

नावस्थानः, देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

सङ्घातविशेषरूपताऽऽख्या देहरूपा या अवस्था न तन्निमित्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः ; कुतः ? तस्या अवाप्ताया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्म-त्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकम् ? तत्राह—

(अवस्थानिमित्तकबन्धाभावत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

इति-शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः,—“स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुषः” (बृह० उ० ४।३।१५) इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति, काल-देशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुति-स्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनैव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रयस्त्वच्च ॥ १५ ॥

(कर्मनिमित्तकबन्धाभावत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

न कर्मणा, अन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न हि विहितनिषिद्धकर्मणाऽपि पुरुषस्य बन्धः, कर्मणामनात्म-
धर्मत्वात् अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः ।
ननु स्वलोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोषः ? इत्याशयेन हेत्वन्तर-
माह, अतिप्रसक्तेश्चेति प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः ।
सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं “न
कालयोगः—” (१२ सू०) इत्यादिसूत्रे इति ॥ १६ ॥

न खेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन
चित्तस्यैवास्तु, दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् ; किमर्थं पुरुषस्यापि
कल्पाते बन्धः ? इत्याशङ्कायामाह—

(बन्धस्य चित्तधर्मत्वस्वीकारे अनुपपत्तिः ।—)

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः । पुरुषस्य
हि दुःखयोगं विनाऽपि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुष-
दुःखादीनां सर्वपुरुषभौत्यता स्यात्, नियामकाभावात् ; ततश्च अयं
दुःखभोक्ता अयं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो
भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि
स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिविम्बरूप एवेति प्रागे-
वोक्तं, प्रतिविम्बश्च लोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोग
इति भावः । चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो
हेतुर्गतिरिति योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं
स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत् तु चित्तस्यैव बन्ध-मोक्षौ, न पुरुषस्येति
श्रुति-स्मृतिषु गीयते, तत् विम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय
बीध्यम् ॥ १७ ॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति—

(प्रकृतिनिमित्तकबन्धाभावे हेतुनिर्देशः ।—)

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत् ? न ; तस्या अपि पार-

तन्त्राम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद्वन्धो भवत्विति चेत् ? न ; यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्वं वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशेषं विनाऽपि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः । “प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत्” इति पाठे तु—प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत् बन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्वन्धकारणं सम्भवेत्, तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धः, अग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यमदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेऽन्तराहं एवावधारयति—

(पुरुषस्य बद्धत्वे प्रकृतिसंयोगस्य हेतुतर्गनिर्देशः ।—)

न नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावस्य तद्व्योगः,

तद्व्योगादृते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्व्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्व्योगो बन्ध-सम्पत्कीर्तिः, अपि तु स एव बन्धः, बन्धस्योपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत्, तदा तद्वदेव तद्व्योगेऽप्यनुवर्तेत । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्यं, कारणनाशस्य कार्य्यनाशकतायाः कृतृत्वेन तेनैवोपपत्तावस्माभिस्तद-कल्पनात् । वृत्तिर्हि दुःखादिरूपादानम् ; अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्गुराया वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्वर्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति ; अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धः, न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्धानोपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम् । तथा च स्मृतिः,—

“यथा ज्वलद्गृहास्त्रिष्ट-गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृति-विच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥”

इति । वैशिष्टिकाणामिव पारमार्थिको दुःखव्योग इति समो ना भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो

न जपायोग विना घटते, तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते, स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सौरे—

“यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥”

इति । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् ; तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यगून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वम् अलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः,—“अयंमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुः” (त्सि० उ० ६ख०) इत्यादि ।

नन्वस्य मननशास्त्रत्वादावर्थे युक्तिरपि वक्तव्येति चेत् ? सत्यम् ; ‘न तद्वियोगस्तद्वियोगादृते’ इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरप्युक्तैव ; तथा हि आत्मनि नित्यत्वविभुत्वादिकं तावत् न्यायादिदर्शनेष्वेव साधितम् । तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो यद्वियोगं विना दुःखाद्याखलविकारैर्योगो न भवति, तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वसम्मतकारणस्य तदुपादानकारणत्वमेव युक्तं, लाघवात् ; सर्वविकारेष्वन्तःकरणस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्याञ्च । न पुनरन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वम् आत्मनश्चोपादानत्वे युक्तं, कारणद्वयकल्पने गौरवात् । नन्वहं सुखी दुःखी करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिरिति चेत् ? न ; अहं गौर इत्यादिभ्रान्तान्तःपाति-त्वनप्राप्त्याशङ्कास्तन्दिततयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्तवर्तानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात् । आत्मनश्चिन्मालत्वे तु युक्तिरग्रे वक्ष्यते इति दिक् ।

अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकायाऽयुक्तः,—

“तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनायदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥”

इति । कर्त्तृत्वमत्र दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा योगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः,—“द्रष्टृ-दृश्ययोः संयोगो ह्येव हेतुः” इति । भीतायां च—

“पुरुषः प्रकृतिस्थां हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्” (१३अ० २१श्लो०)
इति । प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि—

“आत्मिन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनोषिणः” (कठ० ३।४)

इति । न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारण-
तया कथं बन्वहेतुरिति वाच्यम् ; जन्मापरनामः स्वस्वबुद्धिभावापन्न-
प्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र • संयोगशब्दार्थत्वात्, योगभाष्ये व्यासैस्तथा
व्याख्यातत्वात्, बुद्धिबल्युपाधिर्नैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वेशेषिकादिवदेव
भोगजनकनाऽवच्छेदकत्वेनान्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माभिरपीष्टम् ;
अतो न सुषुप्त्यादौ बन्वप्रसङ्गः । स्वस्वभुक्तवृत्तिवामनावदुयत्किञ्चित्
वृत्ति-तत्त्वस्कारप्रवाहोऽप्यनादिः ; अतः स्वस्वामिभावव्यवस्थितिः । किञ्चित्
तु प्रकृति-पुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणाम-सङ्घौ प्रसङ्गेयताम् ;
अतोऽत्राविवेक एव योगशब्दार्थः, न तु संयोग इति । तन्न ; “तदुयोगो-
ऽप्यविवेकात्” (१।५५) इति सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव
सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात्, “स्व-स्वामिशक्त्योः स्वरूपोपपत्तिहेतुः संयोगः”
(साध० पा० २३ सू०) “तस्य हेतुरविद्या” (साध० पा० २४ सू०)
इति सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च । किञ्च,
विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रलयादावपि प्रकृति-पुरुषसंयोग-
सत्त्वेन भोग्यापत्तिः । मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य च संयोगत्वे आत्मा-
श्रयः, पुरुषप्रकृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति । तस्याविवेकातिरिक्तो
योगो वक्तव्यः, स च संयोग एव, अन्यस्याप्रामाणिकत्वान् । संयोगश्च न
परिणामः, सात्त्वान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात् ;
अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगतत्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः । नापि संयोगमत्तं सङ्गः,
परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थताया वक्तव्यत्वादिति ।

ननु तथाऽपि कथं नित्ययोः प्रकृति-पुरुषयोर्मंडदादिहेतुरनित्यः
संयोगो घटते इति चेत् ? न ; प्रकृतेः परिच्छिन्नपरिच्छिन्नविधगुण-
समुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात् ;
श्रुति-स्मृति-सिद्धत्वात् प्रकृतिसंयोग-क्षोभयोरिति । एतच्च योगवार्तिके
प्रपञ्चितमस्माभिः ।

अपरस्तु भोग्य-भोक्तृयोग्यतैवानयोः संयोग इत्याह । तदपि न ; योग्य-
ताया नित्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । अनित्यत्वे किमपराङ्गं संयोगेन ?
परिणामित्वापत्तेः समानत्वात्, भोग्य-भोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य
सूत्रादिष्वनुक्तत्वेनाप्रामाणिकत्वाच्चेति ; तस्मात् संयोगविशेष एवाल
बन्धाख्यहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति स्वयं बन्धहेतुरवधारितः ॥१८॥

इदानीं नास्तिकाभिप्रेता अपि बन्धहेतवो निराकर्तव्याः । तत्र—

“षडभिन्नो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः” (इत्यमरः)

इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मवादिनो बौद्धप्रभेदा एव-
माहुः,—“नास्ति प्रकृत्यादि वाङ्मं वस्त्वन्यत्, येन तत्संयोगादौपाधिक-
स्तात्त्विको वा बन्धः स्यात् ; किन्तु क्षणिकविज्ञानसन्तानमात्मद्वितीयं
तत्त्वम्, अन्यत् सर्वं सांघातिकं, संघातिश्चाविद्या मिथ्याज्ञानाख्या, तत एव
बन्धः” इति । तथा च तैश्चकम्—

“अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययमनिदर्शनेः ।

ग्राह्य-ग्राहकसंवित्ति-भेदवानेव लक्ष्यते ॥”

इति । तन्मतमादौ निराक्रियते—

(अविद्यानिमित्तकबन्धाभावे हेतुनिर्देशः । —)

‘नाविद्यातोऽपि, अवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अपि-शब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । अविद्यातोऽपि न साक्षाद्वन्धयोगः,
अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तया बन्धानौचित्यात्, न हि
स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः । बन्धोऽप्यवास्तव इति चेत् ? न ; स्वयं
सूत्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वात्, विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये
योगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च, बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्याख्य-
फलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं बद्धायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवा-
दिति ॥ २० ॥

(अविद्याया वस्तुत्वाङ्गीकारे दोषनिर्देशः । —)

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते, तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्या-
ऽऽतत्त्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

(अविद्याया वस्तुत्वाङ्गीकारे दोषान्तरनिर्देशः ।—)

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

किञ्च, अविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयं द्वैतं प्रसज्येन, तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः । सन्तानान्तःप्राप्त्युक्तौ ना-
मानन्त्यात् सजातीयद्वैतमिष्यते एवेत्याशयेन विजातीयेति विशेषणम् ।
नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्ययाऽपि कथं विजातीयद्वैतमिति
चेत् ? न ; ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया
एव तैर्वन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् ; वासना तु ज्ञानाद्विजातीयेवेति ।
एभिश्च सूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो निराक्रियते इति भ्रमो न कर्तव्यः,
ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रतो बन्धस्यानुक्तत्वात्,
“अविभागो वचनात्” (वे० सू० ४।२।१६) इत्यादिसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसाया
अभिप्रेतस्याविभागलक्षणाद्वैतस्याविद्यादिवास्तवत्वेऽप्यविरोधाच्च । यत् तु
वेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य मायावादस्याल लिङ्गं दृश्यते, तत् तेषामपि
विज्ञानवाद्येकदेशितया युक्तमेव—

“मायावादमसच्चास्त्वं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मथैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥”

इत्यादिपञ्चपुराणस्थशिववाक्यपरम्पराभ्यः ; न तु तत् वेदान्तमतं—

“वेदार्थबन्धहाशास्त्वं मायावादमवैदिकम्”

इति तद्वाक्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात् प्रतिवादित्वं,
विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात्, मायावादे सजातीयद्वैतस्याप्यनभ्युप-
गमादिति ; तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव
साक्षान्निराक्रियते । अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां
मायावादिनामविद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम् ।
अस्मभ्यस्ते त्वविद्यायाः कूटस्थनित्यतारूपपारमार्थिकत्वाभावेऽपि घटादि-
बद्धास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यथोक्तवाधाऽनवकाशः ।
एवं योज्यमते ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥

पुनः शङ्कते—

(अविद्यायाः स्वरूपविचारे शङ्कावतारणम् ।—)

विरुद्धोभयरूपा चेत् ? ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या वक्तव्या ; अतो न तथा पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेत् ? इत्यर्थः । स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद्वक्ष्यति, तत्र सत्त्वासत्त्वे व्यक्ताव्यक्तत्वरूपत्वाद्विरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं विरुद्धपदोपादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति—

(अविद्यायाः स्वरूपविषयकशङ्कापरिहारः ।—)

न तादृक्, पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् । अपि च, अविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः, बन्धपर्यायस्य दुःख-भोगस्य कारणनाशादिति । अस्मदादिमते तु नायं दोषः, संयोगद्वारेव अविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् । जन्माख्यश्च संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यतीति ॥ २४ ॥

पुनः शङ्कते—

(अविद्यायाः स्वरूपविचारे शङ्कान्तरावतारणम् ।—)

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्-षोडशादिनियतपदार्थवादिनः ; अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्यु-पेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति—

(अविद्यायाः स्वरूपविषयकशङ्कायां परिहारान्तरम् ।—)

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सङ्ग्रहः, अन्यथा

बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो नास्ति, तथाऽपि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य सङ्ग्रहो भवद्वचनमावाच्छिष्याणां न सम्भवति, अन्यथा

बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य सङ्गः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिकं चास्मिन्नथ स्फुटं वाक्छि ; युक्तिविराधेन च रुन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ।

“नासद्रूपा न रुद्रुपा जाया जैवोभयात्मिका ।

सदसद्भासनिर्वाचा मिथ्याभूता सनातनी ॥”

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः,—

“विकारजननीं मां भासष्टरूपासजां भ्रुवाम्” (चुलिकीप० ३)

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायायां प्रकृतिः परमार्थसती न भवति, पूर्वपूर्व-
निकाररूपे प्रातच्छेषमपायात् । नापि परमार्थासती भवति, अर्थश्रित्या-
कारित्वेन शतशतद्विलक्षणत्वात् । नापि तदुभयात्मिका, विरोधाच्च ;
अतः सदसद्भासनिर्वाचा सत्येत्यसत्येति च निर्द्वार्योपदेशमशक्या ;
किन्तु मिथ्याभूता लघुव्यावहारिकासत्त्वती, परिणामिनित्यतारूप-
व्यावहारिकसत्त्वती चेति । एतच्चाग्रे प्रपञ्चयिष्याम इति दिक् । एतत्-
प्रकरणोपचयानि च सर्वाण्येव दृग्गणानाधुनिकेऽपि मायावादे
योजनीयानि ॥ २६ ॥

अपरे नास्तिका आहुः,—“क्षयिका वाङ्मविषयाः सन्ति, तेषां
वासनया जीवस्य धन्वः” इति ; तदपि दूषयति—

(वासनानिमित्तकबन्ध इति गतनिराकरणम् ।—)

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यालनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना, तन्निमित्तकोऽपि
बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । “निमित्ततोऽप्यस्य” इति पाठस्तु
समीचीनः ॥ २७ ॥

अतः चेतुमाह—

(वासनानिमित्तकबन्धाभावे चेतुनिर्देशः ।—)

**न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरञ्जकभावोऽपि, देश-
व्यवधानात् सुगन्धस्थ-पाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥**

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्तःस्थ एवात्मा । तस्याभ्यन्तरस्य न बाह्यविषयेण
सहोपरज्योपरञ्जकभावोऽपि सम्भवति ; कुतः ? सुगन्धस्थ-पाटलिपुत्रस्थयो-

रिव देशव्यवधानादित्यर्थः । संयोगे सत्येव हि वासनाख्य उपरागो दृष्टः ; यथा—सञ्चिष्टा-वस्त्वयोः यथा वा पृथ्वा-स्फटिकयोरिति । अपि-शब्देन स्वमतेऽपि संयोगाभावादिः समुचीयते । सुग्न-पाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देशविशेषौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गमनाद्विषय-संयोगेन विषयोपरागो व्यक्तव्यः ? तत्राह—

(वासनानिमित्तकबन्धाभावे हेत्वन्तरनिर्देशः ।—)

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयोरेक-सुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागान्न बन्ध-मोक्षव्यवस्था स्यात्, सुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते—

(अदृष्टनिमित्तकबन्धनाशङ्कावतारणम् ।—)

अदृष्टवशाच्चेत् ? ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपरागस्तत्र इति चेत् ? इत्यर्थः ॥ ३० ॥

परिहरति—

(अदृष्टनिमित्तकबन्धनाशङ्कापरिहारः ।—)

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारक-

भावः ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमनात् द्वयोः कर्तृ-भोक्तोरेककालासत्त्वेन नोपकार्योप-कारकभावः, न कर्तृनिर्वाहदृष्टेः भोक्तृनिष्ठो विषयोपरागः सम्भवती-त्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते—

(अदृष्टनिमित्तकबन्धने अद्वान्तरावतारणम् ।—)

पुत्रकर्मवदिति चेत् ? ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति, तद्वत् व्यधि-कारणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति—

(दृष्टान्तासिद्ध्या अदृष्टनिमित्तकबन्धने शङ्कान्तरपरिहारः ।—)

**नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भा-
धानादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥**

पुत्रेष्ट्याऽपि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते, हि यस्मात् तत्र तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं*स्थायी एक आत्मा नास्ति, यो जन्मोत्तर-
कालीनकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियतेति दृष्टान्तस्याप्यभिद्विरित्यर्थः ।
अस्मन्मते तु स्थैर्याभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमेवास्ति, पुत्रेष्ट्या
जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठादृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादित्यस्मन्मते-
ऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको वा
बन्धोऽस्तु ? इत्याशयेनापरो नास्तिकः प्रव्यवतिष्ठते—

(बन्धस्य क्षणिकत्ववादसमर्थने नास्तिकानां युक्तिः ।—)

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

बन्धस्येति शेषः । भावस्तूक्त एव । अत्रायं प्रयोगः,—विवादास्पदं
बन्धादि क्षणिकं, सत्त्वाद्दोषशिखादिवदिति । न च घटादौ व्यभिचारः,
तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदेवोक्तं स्थिरकार्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते—

(नास्तिकानां क्षणिकत्ववादखण्डने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

न, प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

न, कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः । यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशा-
मीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्थैर्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य बाधात्, प्रतिपक्षानु-
मानेनेत्यर्थः । तत् यथा—बन्धादि स्थिरं, सत्त्वात् घटादिवदिति अस्म-
न्मते एवानुकूलतर्कसत्त्वेन न सत्यतिपक्षता । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेक-
क्षणाकालेन क्षणिकत्वमत्र एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

(क्षणिकत्ववादखण्डने युक्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

श्रुति-न्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छान्दो० ६ अ० २ ख० १ म०)
 “तम एवेदमग्र आसीत्” (मैत्री० ५।२) इत्यादिश्रुतिभिः कथमसतः
 सञ्जायेत ? इत्यादिश्रौतादिश्रुतिभिश्च कार्य्य-कारणात्मकाखिलप्रपञ्चे
 क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधान्न क्षणिकत्वं कस्यापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(क्षणिकत्ववादखण्डने युक्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वानुमान-
 मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च, क्षणिकत्वादिनां मृहटादिस्थलेऽपि कार्य्य-कारणभावः
 प्रवृत्ति-निवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्येत इत्याह—

(क्षणिकत्ववादिनां कार्य्य-कारणभावविषयकमते अनुपपत्तिप्रदर्शनम् ।—)

युगपज्जायमानयोर्न कार्य्य-कारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्य्य-कारणभावः ? किं वा क्रमिकयोः ?
 तत्र नाद्यः, विनिगमकाभावादिभ्य इति भावः ॥ ३८ ॥

नान्य इत्याह—

(क्षणिकत्ववादिनां कार्य्य-कारणभावविषयकमते
 अनुपपत्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्थापायकाले उत्तरस्य कार्य्यस्योत्पत्त्यनौचित्यादपि न
 क्षणिकवादे सम्भवति कार्य्य-कारणभावः, उपादानकारणानुगततयैव
 कार्य्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपादानकारणमधिकृत्यैव दूषणान्तरमाह—

(क्षणिकत्ववादिनां कार्य्य-कारणभावविषयकमते दूषणान्तरप्रदर्शनम् ।—)

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

यतः पूर्वस्य भावकाले उत्तरस्यासम्बन्धः, अत उभयव्यभिचारात्

अन्वय-व्यतिरेकव्यभिचारार्थापि न कार्य-कारणभाव इत्यर्थः । तथा हि, यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं, यदा चोपादानाभावस्तदोपादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वय-व्यतिरेकेणोपादानोपादेययोः कार्य-कारणभावग्रहो भवति । तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयास्तथाविरुद्धकालतया अन्वय-व्यतिरेकव्यभिचाराभ्यां न कार्य-कारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणस्यैवापादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारण-ताऽस्तु ? तत्राह—

(क्षणिकचवादिसम्मतकार्य-कारणभावविषये दोषान्तरप्रदर्शनम् ।—)

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्रान्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न स्यात्, निमित्त-कारणानामपि पूर्वभावाविशेषात्, उपादान-निमित्तयोर्विभागः सर्वलोक-सिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहुः,—“विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि विज्ञानमात्रं स्वप्नप्रदार्थवत् ; अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र कारणमस्ति” इति । तन्मतमपाकरोति—

(विज्ञानवादिमतखण्डनम् ।—)

न विज्ञानमात्रं, वाङ्मयप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वं, वाङ्मयार्थानामपि विज्ञानवत् प्रतीतिसिद्धत्वात् इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तैर्देश्यत्वेनैतुकमिथ्यात्वानुमानेन वाङ्मय-वस्त्वनुभवो बाधनीयः । अत्र भवतां श्रुति स्मृती अपि स्तः “चिद्बीदं सर्वं” (ऋसिंह० उक्त० ७) ‘तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः’ इत्यादि ? इत्यतो द्वेषणान्तरमाह—

(विज्ञानवादिमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि वाङ्मयाभावे शून्यमेव प्रसज्येत, न तु विज्ञानमपि । कुतः ? तदभावे तदभावात् वाङ्मयाभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गाद्विज्ञानप्रतीतेरपि

वाङ्मयप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भवात्, विज्ञानप्रामाण्यस्य काप्य-
सिद्धत्वाच्च, तथा विज्ञाने प्रमाणानामपि वाङ्मयतयाऽपलापाच्चेत्यर्थः ।
नन्वनुभवे कस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणपेक्षेति चेत् ? न ;
शून्यवादिनामेव तत्र विवादात् । अथासताऽपि प्रमाणेन वस्तु सिध्यति,
विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वात्, न तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्येति
चेत् ? न ; एवं सत्यसम्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन काप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्या-
योगात् । अथासन्मध्येऽपि व्यावहारिकसूत्ररूपो विशेषः प्रमाणादि-
ष्वेष्टव्य इति चेत् ? आयातं मार्गेण । किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम् ?
यदि परिणामित्वं, तदा अस्माभिरपीदृशमेव सत्त्वं ग्राह्य-ग्राहकप्रमाणाना-
मिष्टं, शक्ति-रजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात् । यदि पुनः
प्रतीयमानतामालं, तदाऽपि तादृशैरेव प्रमाणैर्वाङ्मयार्थस्यापि सिद्धि-
प्रसङ्गात् । लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिदनुमानेनेव बाधस्तु
विज्ञानेऽपि समान इति । एतेनाध्निकानां वेदान्तिब्रह्मणामपि मतं
विज्ञानवादतुल्ययोग-जैमतया निरस्तम् । विज्ञानमालस्यताप्रतिपादक-
श्रुति-स्मृतयस्तु कूटस्थत्वरूपां पारमार्थिकसत्तामेव वाङ्मयानां प्रतिषेधन्ति,
न तु परिणामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि—

“यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् ? ॥

वस्तु राजेति यल्लोके यत् तु राजभटादिकम् ।

तथाऽन्यच्च नृपेत्यं तु न सत् सङ्कल्पनामयम् ॥”

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवासत्तात्वावगमादिति । सङ्कल्पना-
मयमीश्वरादिसङ्कल्परचितम् । एतेन—

“विज्ञानमयमेवैतदग्रेषमवगच्छत”

इत्यादिना विष्णुपुराणे माया-मोहरूपिणा विष्णुना असुरैर्भ्योऽपि तत्त्व-
मेवोपदिष्टम् । ते त्वनधिकारादिदोषैर्विपरीतार्थग्रहणेन विज्ञानवादिनो
नास्तिका बभूवुरित्यवगन्तव्यम् । तदेतत् सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये माया-
वादनिरसनप्रसङ्गतो विस्तारितमस्माभिः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं, तदा सुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न युक्तं,
तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणिः प्रत्यवतिष्ठते—

(पुरुषस्य बन्धविषये शून्यवादिमतोऽथापनम् ।—)

शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वात् विनाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वं, यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति ; यश्च विनाशी स मिथ्या, स्वप्नवत् ; अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरभावमात्रत्वात् मर्ध्यं क्षणिकसत्त्वं सांघातिकं, न पारमार्थिकं बन्धादि ; ततः किं केन बध्यते ? इत्याशयः । भावानां विनाशित्वं हेतुः,—वस्तुधर्मत्वाद्भिनाशस्येति, विनाशस्य वस्तुस्वभावत्वात्, स्वभावं तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परिहरति—

(शून्यवादिमतखण्डनम् ।—)

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्भिनाशित्वमिति सूक्ष्मानामपवादमात्रं मिथ्यावाद एव, नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासम्भवात्, कार्याणामपि विनाशासिद्धेश्च । घटो जीर्ण इति प्रत्ययवदेव घटोऽतीत इत्यादिप्रतीत्या घटादेरतीताख्याया अवस्थाया एव सिद्धेः । अव्यक्ततायाश्च कार्यातीतताऽप्युपगमेऽस्मत्प्रवेश एव । किञ्च, विनाशस्य प्रपञ्चतत्त्वताभ्युपगमेऽपि विनाश एव बन्धस्य पुरुषार्थः सम्भवत्येवेति । कश्चित् तु व्याचष्टे—शून्यं तत्त्वमित्यज्ञानां कुलितवादमात्रं, न पुनरत्र युक्तिरस्ति, प्रमाणासत्त्वासत्त्वविकल्पासहत्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गीकारे तेनैव शून्यतावृत्तिः, अनङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च शून्यसिद्धिः ; स्वतः सिद्धौ च चिद्रूपताद्यापत्तिरित्यर्थ इति । न च

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥” (साण्डू० का० ३२। गौड़पाद० का० २।३२)

“सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।

अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥”

इति श्रुति स्मृतिभ्यामपि शून्यं तत्त्वतया प्रतिपाद्यते इति वाच्यं, पुरुषाणां निरोधाद्यभावस्यैव तादृशेषु श्रुतिषु तत्त्वतयोक्तत्वात्, पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां पुरुषस्यैव प्रकरणात्, विलीनविश्वचिदाकाशस्यैव एतादृशस्मृतिषु तत्त्वतया प्रतिपादनाच्च,

“तैलोक्यं गगनाकारं नभस्तुल्यं वपुः स्वकम् ।

वियद्गामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मेव गीयते ॥”

इत्यादिवाक्यान्तरैरेकवाक्यत्वात् आकाश-शून्ययोः पर्यायवादिति । मनो महत्तत्त्वाद्यखिलान्तःकरणं वियद्गामि चिदाकाशे लीनम् ॥ ४५ ॥

दूषणान्तरमाह—

(शून्यवादिमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

क्षणिक-वाच्यविज्ञानोभयपक्षयोः समानक्षेमत्वात् तुल्यनिरसनहेतुक-त्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुषङ्गः । क्षणिकपक्षनिरासहेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः, तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतु-र्वाच्यप्रतीत्यादिरप्यत्र समान इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यदपि दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्त्वाधनतया वा शून्यतेवास्तु पुरुषार्थ इति तैर्मन्यते, तदपि दुर्घटमित्याह,—

(शून्यवादिमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

उभयथा स्वतः परतश्च शून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भवति, स्वनिष्ठ-त्वनव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात्, स्थिरस्य च पुरुषस्यानभ्युपगमात् इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि दूषितानि । इदानीं पूर्व-निरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्भाव्यान्यप्यन्यानि बन्धकारणानि निरस्यन्ते—

(पुरुषस्य बन्धाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

प्रकरणात् बन्धो लभ्यते । न गतिविशेषात् शरीरप्रवेशादिरूपादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत्र हेतुमाह—

(पुरुषस्य गतिविशेषाभावे युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्वसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु श्रुति स्मृत्योरिहलोक-परलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य
रिच्छिन्नत्वमेवास्तु ? तथा च श्रुतिरपि—“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा”
कठ० ६।१७) इत्यादिः ? इत्याशङ्कामपाकरोति—

(पुरुषस्य विभुत्वसमर्थने युक्तिः ।—)

**मूर्त्तत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावप-
सिद्धान्तः ॥ ५० ॥**

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्त्तः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते, तदा
सावयवत्व-विनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादि-
त्यर्थः ॥ ५० ॥

गतिश्रुतिमुपपादयति—

(पुरुषस्य गतिश्रुतिसमर्थने युक्तिः ।—)

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगात्, आकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति, सा विभुत्व-श्रुति-स्मृति-युक्त्यनुरोधेना-
काशस्येवोपाधियोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च प्रमाणं—

“घटसंघतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥” (ब्रह्मविन्दु० १३)

“बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमालो ह्यवरोऽपि दृष्टः” (श्वेताश्व० ५।८)
इत्यादिश्रुतिः । “नित्यः सर्वगतः स्थाणुः” (गीता० २।२४) इत्यादिका
च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्वम्, अणुत्वे च
देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यादिश्च युक्तिरिति । अत एव—

“प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलालकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥”

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः स्मर्यते
इति ॥ ५१ ॥

(पुरुषस्य कर्मनिमित्तकबन्धाभावे युक्तिः ।—)

न कर्मणाऽपि, अतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणा अदृष्टेनापि साक्षान्न पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? पुरुषधर्मत्वा-
भावादित्यर्थः । पूर्वं विहित-निषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निरा-
कृतः, अत्र तु तज्जन्यादृष्टेनेत्यार्थिकविभागादपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात् ? तत्राह—

(अन्यनिष्ठधर्मणा अन्यस्य बन्धस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्ध-तत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिः सुक्तस्यापि बन्धापत्ति-
रित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बह्वना, स्वभावादिकर्मान्तरन्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धोत्-
पत्तिर्न घटते, श्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधकमाह—

(पुरुषस्य बन्धस्वीकारे श्रुतिविरोधदोषप्रदर्शनम् ।—)

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” (श्वेताश्व०
६।११) इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इति-शब्दो बन्धहेतुपरीक्षा-
समाप्तौ ॥ ५४ ॥

तदेवं न स्वभावतो बह्वस्येत्यादिना प्रघटकेनेतरप्रतिषेधतः प्रकृति-
पुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरवधारितः । तत्रेयमाशङ्का—ननु प्रकृति-
संयोगोऽपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादविकल्पग्रस्तः कथं न भवति ? संयोगस्य
स्वाभाविकत्व-कालादिनिमित्तकत्वे हि सुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यादि-
दोषा यथायोग्यं समाना एवेति ? तामिमामाशङ्कां परिहरति—

(पुरुषस्य प्रकृतिसंयोगे हेतुनिर्देशः ।—)

तद्योगोऽप्यविवेकात्, न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्ततद्योगोऽपि पुरुषस्याविवेकात् वक्ष्यमाणादविवेकादेव हि

निमित्तात् संयोगो भवति ; अतो नोक्तदोषाणां समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न तेषां पुनः संयोगो भवतीति । नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृति-पुरुषामेदसाच्चात्कारः, संयोगात् प्रागस्तत्वात् ; किन्तु विवेकप्रागभावो विवेकाख्यज्ञानवासना वा ; तदुभयमपि न पुरुषधर्मः, किन्तु बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मेणान्यत्र संयोगेऽतिप्रसङ्गदोषसाम्यमस्येवेति चेत् ? मैवं, विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात् ; तथा च, प्रकृति-बुद्धिरूपा सतो यस्मै स्वाभिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती, स्ववृत्तिदर्शनार्थं तदोयबुद्धिरूपेण तलैव पुरुषे संयुज्यते इति व्यवस्थया अतिप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तं कारिकाया—

“पुरुषस्य दर्शनार्थं केवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चमन्वदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥”

इति । स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयोः केवल्यार्थं चैत्यर्थः । अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु वाङ्मूलं, न तु तत्त्वं, “चित्स्थितेः” इत्यागामि-सूत्रे वक्ष्यामः । अविवेकश्च संयोगद्वारैव बन्धकारणं, प्रलये बन्धादर्शनात्, अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च, अतः साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राङ्गातः । ननु भोग्य-भोक्तृभावनियामकत्वेन कृत्स्नस्थानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मादौनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु, किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरिष्यते इति चेत् ? न—

“पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्व्योनिजन्मसु ॥” (१३।२१)

इति गीतायां सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मरणात्, वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्चान्यथा ज्ञानतो मोक्षस्य श्रुति-स्मृतिसिद्धस्थानुपपत्तेश्च । अथैवमपि स्तोपाधि-कर्मादिकमपि संयोगकारणं भवति, तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यते इति ? उच्यते—अविवेकापेक्षया कर्मादौनामपि परम्परयैव पुरुषसम्बन्धः ; तथा विवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं शक्यते, कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतूच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाविवेक एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति । अयं चाविवेकोऽगृहीतासंगर्गक-सुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिप्रित्त एव विवक्षितः, “बन्धो विपर्ययात्” (३ अ० २४) “विपर्ययभेदाः पञ्च” (३ अ० ३७) इत्यागामिसूत्रद्वयात् ;

“तस्य हेतुरविद्या” (साध० २४) इति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वीया बुद्धि-पुरुषसंयोगहेतुतावचनाच्चान्यथाख्यातनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्र विशेष्टौचिच्यत् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमात्रं विवेक-प्रागभावो वा. सुक्तस्यापि बन्धापत्तेः, जौवन्सुक्तस्यापि भाविविवेकव्यक्ति-प्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च, तैथा आगामिसूत्रस्थ-ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तिश्च अभावस्य ध्वान्तवदावरकत्वासम्भवात्, तथा त्रुद्भि-ज्ञासावयवविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च दासनारूप-स्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावरकत्वद्वि-ज्ञासादिकमञ्ज-सैवोपपद्यते । “तस्य हेतुरविद्या” (साध० २४) इति पातञ्जलसूत्रे च भाष्य-कारैरविद्याशब्देनाविद्यावौजं व्याख्यातं, ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते” (गीता० १३।२१) इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयोग-हेतुता अवगम्यते ; अत एव चाविद्या नाभावः, अपि तु विद्याविरोधि-ज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्ननावष्टतम् ; तस्मादविवेका-विद्यशोस्तुल्ययोग-क्षेमतया अविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् ।

अयञ्चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः, साक्षात्, धर्माधर्मोत्पत्ति-द्वारा, रागादिदृष्टद्वारा च भवति, “सति मूले तद्विपाकः” (साध० १३) इति योगसूत्रात् “कर्त्ताऽस्मोति निबध्यते” इति स्मृतेः, “वीतराग-जन्मादर्शनात्” इति न्यायसूत्राच्च । तदुक्तं मोक्षधर्मेऽपि—

“ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्था नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।

ह्येनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्षालकाद्रागादीजाज्जायन्ति जन्तवः ॥”

इति । रागस्त्वविवेककार्थः इति योगसूत्राभ्यामयेतत् प्रत्येतव्यं, समानतन्त्रन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं “क्लेशमूलः कर्माशयः” (साध० १२) “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगः” (साध० १३) इति । क्लेशश्चा-विद्यादिपञ्चकमिति । अविवेकस्य बन्धजनने द्वारजातं च पिण्डौकृत्येश्वर-गीतायामुक्तम्—

“अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्मात् दुःखं तथेतरेत् ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥

कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पृथ्वापृथग्भिति श्रुतिः ।

तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥”

इति । एतदेव न्याये सूत्रितं, “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति । तदेवं संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेयस्य मूलकारणमविवेक इति हेयहेतुः प्रतिपादितः ॥५५॥

इतः परं क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्रसमाप्तिं प्रतिपादयति, अन्तराऽन्तरा चोक्तव्यूहानपि विस्तारयिष्यति—

(अविवेकोच्छेदे हेतुनिर्देशः । —)

नियतकारणात् तदुच्छिन्तिः, ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

शुक्ति-रजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसाक्षात्कारः, तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छिन्तिर्भवति, ध्वान्तवत् ; यथा ध्वान्तमात्रलोकादेव नियतकारणादश्रयति, नोपायान्तरेण, तथैवाविवेकोऽपि विवेकादेव नश्यति, न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः । तदेतदुक्तं योगसूत्रेण “विवेकख्यातिरविभ्रवा हानोपायः” (साध० २६) इति । कर्मादोनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि, “योगज्ञानुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः” (साध० २८) इति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति । प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः,—

“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥”

(ईशा० ११ मैत्रै० ७।८) इति श्रुतो “सहकारित्वेन च” (२।४।३३) इति वेदान्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणात्,

“ज्ञानिनाऽज्ञानिना वाऽपि यावद्देहस्य धारणम् ।

तावत् वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म मुक्तये ॥”

इत्यादिस्मृतेश्च । “उपसर्गे च” (३।४।१६) इति वेदान्तसूत्रेण तु कर्मव्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव ज्ञानस्य मुख्यतो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम् । यदि हि त्रिद्विपकत्वात् कर्म ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत्, तदा “गुणलोपे न गुणिनः” इति न्यायेन प्रधानरत्नार्थमङ्गभूतं कर्मैव

त्याज्यं जडभरतादिवदित्याशयादिति । तेषां मतेऽपि विवेकद्वारतां विना विवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः । अत्र सूत्रे ध्वान्तस्थालोकनाश्रयत्ववचनात् तमोऽपि द्रव्यमेव, न त्वाल्लोकाभावः, असति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रत्ययानां भ्रमत्वानौचित्यात् । न च क्लृप्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यम्, एवं च सति विज्ञानमालेखौ स्वप्नवत् सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण वाच्चार्थप्रतीतिरपि बाधापत्तेः ; तस्मादत्र प्रामाणिकत्वात् गौरवं न दोषायिति । ननु विवेकज्ञानं विनाऽप्यविवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां स्वस्वतन्त्रोपपत्त्येव विनाशात् ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमिष्यते इति चेत् ? अविवेकशब्देन तद्वासनाया एव पूर्वसूत्रे व्याख्यातत्वात्, अनागतावस्थस्य अविवेकस्यासम्भवेति नाशसम्भवाच्चेति ॥ ५६ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत् संयोगद्वारा बन्धहेतुः, तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुः, तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि मोक्षः स्यात्, तच्च श्रुति-स्मृति-न्यायविरुद्धमिति ? तत्राह—

(विवेकस्य मोक्षकारणनास्थापनम् । —)

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणात् योऽन्याविवेको बुद्ध्याद्यविवेको जायते, कार्य्याविवेकस्य कार्य्यतयाऽनादिकारणाविवेकमूलकत्वात्, तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यं हानमित्यर्थः । यथा शरीरादात्मानं विविक्षे शरीरकार्य्येषु रूपादिष्वविवेको न सम्भवति, तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्षे तत्कार्य्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो नोत्पत्तुमुत्सहते, तुल्यन्यायात् कारणाभावाच्चेति भावः । तदेतत् स्मर्य्यते—

“चित्राधारपट्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतेर्विरमे चेत्थं ध्ययिनां के स्मरादयः ? ॥”

इति । विरमो विरामख्यागः । आदि-शब्देन द्रव्यरूपा अपि विकारा ग्राह्या इति । यच्च बुद्धि-पुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि कश्चिदुच्यते, तत्र स्थूल-सूक्ष्मबुद्धिग्रहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम् ; अन्यथा बुद्धिर्विवेकोऽपि

प्रकृत्यभिमानसम्भवादिति । ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यभिमाने किं प्रमाणम् ? अहमज्ञ इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वे-
नैवोपपत्तेरिति चेत् ? न,

“मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गौ स्यां मा च नारको”

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेः, अतीतानां बुद्ध्याद्यखिल-
कार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् । प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म
यत्, बुद्ध्यादिरूपैकपरिणामव्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति ।
न चात्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति, पुरुषस्यापि लिङ्गशरीर-
संयोग-वियोगरूपयोजन-मरणयोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यं,

“न जायते म्रियते वा कदाचित्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः” (गीता० २।२०)

इत्यादिवाक्यैः जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्ति-विनाशाभिमानरूपस्यात्मनि
जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । . किञ्च, बुद्ध्यादिषु
पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न शक्यते, बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात् ; अतः
कार्येष्वभिमानव्यवस्थायां नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव
नियामकतया सिध्यति, लोके दृष्टत्वात्, कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात् ।
यथा लोके दृष्टः चैलाभिमानात् चैलजन्यधान्यादिष्वभिमानः, सुवर्णाभि-
मानाच्च तज्जन्यकटकादिष्वभिमानः, तयोर्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति
प्रधानाभिमान-तद्वासनयोश्च बीजाङ्गुरवदनादित्वाच्च तदभिमाने नियाम-
कान्तरापेक्षेति ॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्व्यूहे पुनरियमाशङ्का—ननु पुरुषे चेत् बन्ध-मोक्षौ
विवेकाविवेकौ स्वीकृतौ, तर्हि नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्येति स्वीक्तिविरोधः ?
तथा च—

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥” (गौड़पाद० का० २।३२)

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति ? तां परिहरति—

(पुरुषस्य बन्धतायाः अतात्त्विकत्वकथनम् ।—)

वाङ्मात्रं, न तु तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

बन्धादीनः सर्वेषां चित्ते एवावस्थानात् तत् पुरुषे वाङ्मात्रं सर्वं,

स्कटिकलोहव्यवत् प्रतिविम्बमालत्वात्, न तु तत्त्वं तस्य भावः, अना-
रोपितं जपालौहवदित्यर्थः ; अतो नोक्तविरोध इति भावः । “स
समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति, ध्यायतीव लेलायतीव” (बृह० उ०
४।३।७) इत्यादिश्रुत्यस्त्वत्र प्रमाणम् । पुरुषः समानो लोकयोरैकरूपः ।
इव-शब्दाभ्यां नानारूपत्वस्योपाधिकत्वमुक्तम् । तथा चोक्तं—

“बन्ध-मोक्षौ सुखं दुःखं मोक्षापत्तिश्च मायया ।

स्वप्ने यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसृतिर्नन्तु वास्तवी ॥”

इति । मायया मायास्यप्रकृत्यौपाधिकीत्यर्थः । नन्वेवं तुच्छस्य बन्धस्य
ज्ञानं कथं पुरुषायः ? कथं वा अन्यधर्माभ्यामविवेक-विवेकाभ्यामन्यस्य
बन्ध-मोक्षस्वोकारे कर्मादिभिरिव नाव्यवस्थेति चेत् ? अतोक्तप्रायमपि
युनः प्रपञ्चते । यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धः, वृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ
चित्तस्यैव, तथाऽपि पुरुषे दुःखप्रतिविम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि
तद्वानं पुरुषार्थः, “दुःखं मा भुञ्जीय” इति प्रार्थनात् । एवं यस्मै
पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती, तद्वासनावशात् तमेव
संयोगद्वारा ब्रूति, नान्यम् । तथा यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती,
तमेव स्ववियोगद्वारा मोक्षयति, वासनोच्छेदादिति व्यवस्थाऽपि घटते
इति । कर्मादिभिर्वन्धाभ्युपगमि त्वेवं व्यवस्था न घटते, कर्मादीनां
साक्षिभास्यत्वाभावेन साक्षात् पुरुषेष्वप्रतिविम्बत्वादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे बाङ्गात्, तर्हि श्रवणेन युक्त्या वा
तस्य बाधो भवत्, किमर्थं श्रुति-स्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञान-
मुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति ? तत्राह—

(श्रवण-मननयोर्बन्धनमोक्षे असामर्थ्यानिर्देशः ।—)

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवत्,

अपरोक्षान्विते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्माननम् । अपि-शब्दः श्रवणसमुच्चयार्थः । बाङ्गात्तमपि पुरुषस्य
बन्धादिकं श्रवण-मननमालेख्यं न बाध्यते साक्षात्कारं विना । यथा
दिङ्मूढस्य जनस्य बाङ्गात्तमपि दिव्यैपरीत्यं श्रवण-युक्तिभ्यां न बाध्यते

साक्षात्कारं विनित्यर्थः । प्रकृते चेदमेव बाध्यत्वं यत् पुरुषे बन्धादिबुद्धि-
निवृत्तिर्न त्वभावसाक्षात्कारः, श्रवणादिना तदुत्पत्तिसम्भावनाया अप्य-
भावादिति । अथवा इयं व्याख्येयं—ननु नियतकारणात् तदुच्छित्ति-
रित्यनेन विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तं, तज्ज्ञानं किं श्रवणादि-
साधारणम् ? उतास्ति कश्चिद्विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायामाह, युक्तितो-
ऽपीत्यादि सूत्रम् । अविवेको युक्तितः श्रवणातश्च न बाध्यते नोच्छिद्यते,
विवेकापरोक्षं विना द्विज्ज्ञोद्भवदित्यर्थः ; साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कार-
विशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति ॥ ५६ ॥

तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्मोक्षं प्रतिपाद्य इतः परं विवेकः
प्रतिपादनीयः ; तत्रादौ प्रकृति-पुरुषादीनां विवेकतः सिद्धौ प्रमाणानुप-
न्यस्यन्ते—

(अनुमानेन प्रकृतिपुरुषादिनिर्णयः ।—)

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधः, धूमादिभिरिव

वज्रेः ॥ ६० ॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः स्थूलभूत-
तत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव, प्रत्यक्षेणासिद्धानां प्रकृति-
पुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति ।
यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वज्रेः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानासिद्ध-
मप्यागमात् सिध्यति इत्यपि बोध्यम् । अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात्
तु केवलानुमानस्य मुख्यतयैवोपन्यासः, न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च
कारिका—

“सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥”

(सा० का० ८) इति । अनेन च सूत्रेणैदं मननशास्त्रमित्यव-
गम्यते ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां सङ्ग्रहसूत्रं
ब्रह्मसाखानुमानोपयोगिकार्य-कारणभावमपि प्रदर्शयति—

(प्रकृतेः स्वरूपं पञ्चविंशतितत्त्वञ्च ।—)

सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः ;
प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च
तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि,
पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि, न वैशेषिका गुणाः, संयोग-विभागवत्त्वात्,
लघुत्व-चलत्व-गुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः
पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकतिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च
प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था अन्यूनानतिरिक्तावस्था,
न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत्, अकार्यावस्थेति निष्कर्षः,
अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः ; यथाश्रुते
वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात्,

“सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।

एषैव संसृतिर्जन्तोरेस्याः पारे परं पदम् ॥”

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय
सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्तनाय
चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोप-
करणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या
विशेषस्तु पञ्चाद्व्यते । प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीनां
स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महतश्च कार्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्यद्वयं—
तन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं च ; तत्रोभयमिन्द्रियं वाच्याभ्यन्तरभेदेनैकादश-
विधम् । तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां
सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु कार्य-कारणविलक्षण इति । इत्येवं
पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूहः, एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्तीत्यर्थः । अथवा
सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको
गणो द्रव्यरूप एव । धर्म-धर्म्यभेदात् तु गुण-कर्म-सामान्यादीनामत्रैवान्त-

भावं । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वं हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेक्तव्यतया तदसङ्गहच्यूनताऽऽपद्येत । एतेन साङ्ख्यानानामनियतपदार्थाभ्युपगम इति सदृशप्रलाप उपेक्षणीयः । दिक्कालो चाकाशमेव, “दिक्कालावाकाशादिभ्यः” (२।१२) इत्यागामिसूत्रात् । एते एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाप्रवेशाभ्यां क्वचित् तन्त्रे एकमेव, क्वचित् तु षट्, क्वचिच्च षोडश, क्वचिच्च सङ्ख्यान्तरैरप्युपदिश्यन्ते ; विशेषस्तु साधर्म्य-वैधर्म्यमात्र इति मन्तव्यम् । तथा चोक्तं भागवते—

“एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानौतराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥

इति नानाप्रसङ्गानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् ? ॥”

इति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः ; यथा गर्भोपनिषदि—“अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः” (३) इति । प्रश्नोपनिषदि च—“पृथिवी च पृथिवोमात्रा च” (४।८) इत्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकया व्याख्याताः,—

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”

इति । “एकमेवाद्वितीयं तत्त्वम्” (छान्दो० ६।२।१) इति श्रुति-स्मृति-प्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्ति-शक्तिमदभेदेनेत्यविरोधः । लयस्तु सूक्ष्मोभावेनावस्थानं, न तु नाश इति । तदुक्तम्—

“आसीत् ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।”

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽद्वैतप्रसङ्गतो विस्तरणोपपादितम् । विशेषस्त्वयं यत्, सैश्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाविभागात् ईश्वरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरीश्वरवादे तु त्रिवेणिवदन्योऽन्याविभक्त-तयैकस्मिन् कूटस्थे तेजीमण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादेरविभागादात्मैवैकं तत्त्वमिति । तथा च वक्ष्यति—“नाद्वैतश्रुति-विरोधो जातिपरत्वात्” (१।१५४) इति ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वचाक्षुषागामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति सूत्रजातेन—

(स्थूलभूतात् पञ्चतन्मात्रानुमानम् ।—)

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते । स्थूलं तावच्चानुषमेव, तच्च तन्मात्रकार्यतयोक्तम् ; ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बोधः इत्यर्थः । आकाशसाधारण्याय स्थूलत्वमेव वाच्चेन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं, शान्तादिविशेषवत्त्वं वा । तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषवत्त्वं न तिष्ठति, तज्जातीयानां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाः,

“तस्मिन्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरस्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥”

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः,—तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्म-धर्म्यभेदात् द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता ; ते च पदार्थाः शान्त-घोर-मूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्याः, एकरूपत्वात् । तथा च, शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः ; अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखालोकान्येव, सुखाधिक्यादिति ।

अत्रेदमनुमानम्—अपकर्षकाष्टापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि, स्थूलत्वात्, षट्-पठादिवदिति । अत्रानवस्थापत्त्या सूक्ष्ममादायैव साध्यं पर्यवस्यति । अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधक्यतिरेकेणापरिहार्यत्वं, श्रुति-स्मृतयश्चेति । प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति—

“शब्दस्पर्शविहीनं तत् रूपादिभिरसंयुतम् ।

विगुणं तत् जगद्द्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥”

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्धाहङ्कारयोश्च शब्दस्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुति-स्मृतय एव बाधिकाः सन्ति, वाच्चेन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयोरपि भूतत्वापत्त्या स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति । नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपद्वभावे तन्मात्र-

रूपादेः किं कारणमिति चेत् ? स्वकारणद्रव्याणां न्यूनाधिकभावे-
नान्योऽन्यं संयोगविशेष एव, हरिद्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये
रक्तरूपादिहेतुत्वदर्शनात् । दृष्टानुसारेण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव
रूपादिहेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् ।
सजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न नियमः,
तसरेणुमहत्त्वादाववयववहुत्वादेरेव तेरपि हेतुत्वाभ्युपगमादिति दिक् ।
इन्द्रियानुमानं चाकाशानुमानवर्जन-स्पर्शन-वचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्वृत्ति-
भिरेवेति तदत्र नोक्तं, तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृत-
त्वादिति न न्यूनता । तन्मात्राणां चोत्पत्तौ योगभाष्योक्तप्रक्रियैव ग्राह्या ।
यथा—अहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं, ततश्चाहङ्कारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्द-
स्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते
इति । या तु—

“आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शी गुणो मतः ॥”

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रसृष्टिराकाशादिस्थूलभूतचतु-
ष्टयादृक्ता, सा भूतरूपेण परिणमनरूपैव मन्तव्या । आकाशादीनि
जलान्तानि हि स्थूलभूतानि स्वस्वोत्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्राः
स्वोपष्टम्भतः परिणमयन्तीति ॥ ६२ ॥

(तन्मात्रादिभ्यः अहङ्कारानुमानम् । —)

वाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतया
अहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तः-
करणद्रव्यं, न त्वभिमानमात्रं, द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात्,
सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गात् वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्य-
द्रव्यसिद्धेरेति । अत्रेत्यमनुमानं—तन्मात्रेन्द्रियाख्यभिमानवद्द्रव्योपादान-
कानि, अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, यथा पुरुषादिरिति ।
नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेत् ? अहं गौर इत्यादिद्रव्योपादानतया
चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन-आद्यतिरेकमात्रस्य तत्-

कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः,—“बहुं स्यां प्रजायेय” (छान्दो० ६।२।३) (विष्णुपु०) इत्यादिश्रुति-स्मृतिभ्यस्तावत् मृतादि-सृष्टेरभिमानपूर्वकत्वात् बुद्धिवृत्तिपूर्वकसृष्टौ कारणतया अभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यते इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशि तन्निर्मितघटनाशः स्यात् ? न चैतत् युक्तं, पुरुषान्तरिणः स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मैवं, मुक्तपुरुषभोगहेतु-परिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुक्तेदात् ; न तु परिणामसामान्य-स्यान्तःकरणस्वरूपस्यैवोक्तेदः, “कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-त्वात्” (साध० पा० २२) इति योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्य-पुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा घटादिष्वपि हिरण्यमर्माहङ्कार एव कारणमस्तु, न कुलालाहङ्कारः, तथाऽपि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः । समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु साङ्ख्य-योगयोश्च प्रति-पाद्यते, न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका । यथा महापृथिव्या एव स्थावर-जङ्गमाद्युपादानत्वं, न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति ॥ ६३ ॥

(अहङ्कारेण अन्तःकरणानुमानम् ।—)

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्यान्तःकरणस्य महदाख्य-बुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोगः,—अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-वृत्तिमद्बुद्ध्योपादानकं, निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, यथा पक्ष्मादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः,—सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमान्यते, अयमहं, मयिदं कर्तव्यमित्यादिरूपेणेति तावत् सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्य-कारण-भावेन तदाश्रययोरेव कार्य-कारणभावो लाघवात् कल्प्यते, कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभसौख्यार्गिकत्वादिति । श्रुतावपि “स ईक्षादृक्” (प्रश्नोप० ६।३) “तदेक्षत” (छान्दो० ६।२।३) इत्यादौ सर्गाद्युत्पन्न-बुद्धित एव तदितराखिलसृष्टिरवगम्यते इति । यद्यप्येकमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदेन त्रिविधं, लाघवात्,

“गुणान्मोहि जायमानि महान् प्रादुर्भव ह ।

मनो महान् विज्ञेय एकं तत् वृत्तिभेदतः ॥”

इति लैङ्गात् । “पञ्चवृत्तिर्मनोवत् व्यपदिश्यते” (२।४।१०) इति वेदान्त-
सूत्रेण प्राणदृष्टान्तविधया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन बहुत्वसिद्धेः ।
अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव अभ-संशय-निद्रा-क्रोधादिवृत्तिभिरपि
स्वसमसङ्गानन्तान्तःकरणपत्तेः, बुद्ध्यादिष्वव्यवस्थया मन आदिप्रयोगस्य
पातञ्जनादिसर्वशास्त्रेष्वनुपपत्तेश्च । तथाऽपि वंशपर्वस्त्रिवावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणतये क्रमः कार्य-कारणभावश्चोक्तः, योगोपयोगि-
श्रुति-स्मृति-परिभाषाऽनुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं वाशिष्ठे—

“अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ॥

एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्गुरोऽभिनवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्ध्याभिधानस्य याऽङ्गुरस्य प्रपौनता ।

॥ङ्गुलरूपिणौ तस्याश्चित्त-चितो-मनोऽभिधा ॥”

इति । अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्गुरन्यायेन
एकस्यैवान्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्याख्यावस्थाभेदाः क्रमिका-
स्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तावृत्तिकस्य
चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । अहङ्कारस्य चाल वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः ॥६४॥

(अन्तःकरणात् प्रकृतेरनुमानम् ।—)

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः ।
अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या
मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं, श्रुति-स्मृतिप्रामाण्याच्च । तस्य च
प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः,—सुख-दुःख-मोहधर्मिणौ बुद्धिः सुख-दुःख-
मोहधर्मकद्रव्यजन्या, कार्यत्वे सति सुख-दुःख-मोहात्मकत्वात्, कान्तादि-
वदिति । कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चालानुकूलस्तर्कः, श्रुति-
स्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति, अहं

सुखीत्याद्येवानुभवात्, तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेत् ? न, सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्य्यवया सकसुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः, श्रुति-स्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च, यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते, तस्यैव सुखाद्यपादानत्वं कल्पते, तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्वयोपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात् । अपि च, अन्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सवंपुरुषसाधारणस्थिर-सुखसिद्धिः, तत्सुखग्रहणायाम्भवये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलसुखचान्न दोषावहम् ; अन्यथा प्रत्यभिज्ञया अवयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकञ्च मार्कण्डेये प्रोक्तं—

“तत् सन्तु चेतस्यथवाऽपि देहे

सुखानि दुःखानि च किं समाल ?”

इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनौत्यादिप्रत्ययवत् स्वस्वामि-भावाख्यसम्बन्धविषयकः, तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्व-अमनिरासार्थं तु सुखि-दुःखि-मूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेर्ष्यति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः, विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्र-ग्राह्यत्वं फलबलात् । यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सार्त्तिकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते, तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यते इति । यद्यपि वैशेषि-काद्या अपि तार्किकाः प्रपञ्चेऽन्यथाऽपि कार्य्य-कारणव्यवस्थामनुमिमते, तथाऽपि बहुलश्रुति-स्मृत्यपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्था सुसुक्ष्मि-रुपादेया, मूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां दुर्बलत्वात् । अत एव “तर्का-प्रतिष्ठानात्—” (१।१।११) इति वेदान्तसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषतः केवलतर्को-ऽपास्तः । तथा मनुनाऽपि—

“आप्तं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥”

इति वेदाविरुद्धतर्कसैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तम् ; तस्मात्—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः”

इत्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बलवत्, अन्याकारं

जननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुख-दुःखादिमत्त्वेन तेषामनुमानं बहुलश्रुत्यादिविरोधात् दुर्बलमिति दिक् । प्रकृतिगतविशेषं च पश्चात् वक्ष्यामः ॥ ६५ ॥

नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक एव मुक्तौ हेतुः, तत् किमर्थं जड़ाना-
मन्याऽन्यविवेकोऽत्र दग्ध इति चेत् ? प्रकृत्यादितत्त्वोपसनया सत्त्वगुहायं
विवेकस्याप्यपन्नित्वादिति । कार्य-कारणमुद्रया प्रकृतिधर्मन्तस्यानु-
मानेन विवेकतः सिद्धिसुक्ष्मं यथोक्तकार्य-कारणभावशून्यस्य पुरुषस्य
प्रकारान्तरैरानुमानतस्तथा सिद्धिमाह—

(संहतपरार्थेन पुरुषस्यानुमानम् ।—)

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संहननमारम्भकसंयोगः, स चावयवावयव्यभेदात् प्रकृतिकार्यसाधा-
रणः । तथा च, संहतानां प्रकृति-तत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य
बोध इत्यर्थः । तद्यथा विवादासदं प्रकृति-महदादिकं परार्थं स्तेतरस्य
भोगापवर्गफलकं, संहतत्वात्, श्रव्याऽऽसनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतः परो-
ऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति, तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च
“परार्थं संहत्य कारित्वात्” (कैव० पा० २३) इति सूत्रकारेणानुमानं
कृतं, तत् तु यथाश्रुतमेवाख्यावयवसाधारणम्, इतरसाहित्येनार्थक्रिया-
कारित्वस्यैव संहत्य कारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां
स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते, नित्यप्रकाशरूपत्वात् पुरुषस्वार्थसम्बन्धमात्रे
बुद्धिबल्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यार्थक्रियेति । अत्र च “न
वा अरे ! सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवति” (बृह० उ० ४।५।६) इत्यादिश्रुति-स्मृतयोऽनु-
कूलतर्काः । अन्यच्च, सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं
स्यात्, तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधः, न हि धर्मिभानं
विना सुखस्य भानं सम्भवति, अहं सुखोत्थेवं सुखानुभवादिति । अपि
च, संहन्यमानानां वद्भानां गुणानां तत्कार्याणां चानेकविकाराणामनेक-
क्षेतन्यगुणकल्पनायां गौरवेण लाघवादिक एव चित्रकाशरूपः पुरुषः
सर्वसंहतेभ्यः परः कल्पयितुं युज्यते इति । अनेन सूत्रेण निमित्तकारण-

तथा पुरुषानुमानमुक्तं, पुरुषाद्यस्याखलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात् ;
अत एव सर्गाद्युत्पन्नं पुरुषं प्रकृत्य विष्णुपराणादौ स्मर्यते—

“निमित्तमालमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

गुणसाम्यात् ततस्तस्मात् चैतन्नाधिष्ठितान्मुने ! ।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ! ॥”

इत्यादिचैतन्नाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संगोप्यमात्रं गुणव्यञ्जनं महत्तत्त्वं
कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वादिति । तदेवमचाक्षुषाणामनुमानेन
सिद्धिरुक्ता ॥ ६६ ॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरुषकौटस्थ्य-
सिद्ध्यर्थं—

(प्रकृतेर्नित्यत्वस्थापनम् ।—)

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

त्रयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम्, अनवस्थापत्त्या,
तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु—

“तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम !”

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव प्रकृतेर्मूलं
भवतु ? पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्था, अविद्याद्वारकतया च न
पुरुषकौटस्थ्यहानिः ; तथा च, स्मर्यते—

“तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि ।”

इत्याशङ्क्याह—

(प्रकृतेर्नित्यत्वविषयकसंशयनिरसनम् ।—)

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्-
विद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परयाः पर्यवसानं भविष्यति, पुरुष-
स्यापरिणामित्वात् ; अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः, प्रकृति-
रिह मूलकारणस्य संज्ञामालम्बित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते, महत्तत्त्वकारणव्यक्ता-
पञ्चयाऽपि जडतत्त्वान्तरापत्तेः ? इत्याशयेन मूलसमाधानमाह—

(अविद्यायाः तत्त्वाधिक्यापत्तिखण्डनम् । —)

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६८ ॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादि-प्रतिवादिनोरावयोः
समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति,—यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते, एवमविद्याया
अपि—

“अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः”

इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गोष्ठ्युत्पत्तिर्वक्तव्या ; तत्र च प्रकृतेरेव
पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौष्ठ्युत्पत्तिर्युक्ता—

“संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्म-ज्ञानयोः”

इति कौर्मवाक्ये प्रकृति-पुरुषयोगौष्ठ्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च
कार्ष्णि गौष्ठ्योत्पत्त्यववणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव
वासनाद्यनादिवाक्यवत् व्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा
बुद्धिधर्म इति योगे नृणितम्, अतो न तत्त्वाधिक्यम् । अथवा द्वयोः
प्रकृति-पुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः,

“यतः प्रधान-पुरुषौ यतश्चैतच्चेराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥”

इत्यादिवाक्यैः । पुरुषस्याप्युत्पत्तिववणादिति भावः । तथा च, पुरुषस्यैव
प्रकृतेरपि गौष्ठ्येवोत्पत्तिः, नित्यत्वववणादित्यपि समानमिति ; तस्मात्
प्रकृतिरेवोपादानं जगतः ; प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं, तथा
पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु—

“अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥”

इति मोक्षधर्मे प्रकृति-पुरुषयोरविद्या-विद्येति वचनं, तत्तु तदुभयविषय-
तयोपन्नरितमेव ; परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या
अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया

भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं, स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येत ।
 पुरुषस्य परिणामरूप जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवत्
 श्रुति स्मृत्योरुपासार्थमिवानूद्यते । अन्यथा “अस्थूलमनखद्वन्द्वम्” (वृह०
 उ० ३।८।८) इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च
 प्रकृतिरेवोच्यते, “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” (श्वेताश्व० ४।१०) इति
 श्रुतौ—

“अस्मात्मायां सृजते विश्वमुतत्

तास्मिंश्चान्या मायया सन्निरुद्धः ।” (श्वेताश्व० ४।९)

इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावपनान्त,

“सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मयो च प्रकृतिर्माया या वेण्वी श्रुता ॥

लाहितश्चगच्छेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्या अविद्या मायाशब्दार्थः, नित्यत्वा-
 नुपपत्तेः । किञ्च, अविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदः, गुणत्वे च तदाधार-
 तया प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः । अथ द्रव्यगुण कर्म-
 विलक्षणेषु अस्मिन् भिरविद्या वक्तव्येति चेत् ? न ; तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्त-
 त्वादिति ॥ ६८ ॥

नन्वेवं चेत् प्रकृति-पुरुषाद्यनुमानप्रकारोऽस्ति, तर्हि सर्वेषामेव कथं
 विवेकमननं न जायते ? तत्राह—

(अनधिकारिणो मननकर्मणि असामर्थ्यम् ।—)

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

श्रवणादाविव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्द-मध्यमोत्तमाः, इत्यतो
 न सर्वेषामेव मनननियमः, कुतर्कादिभिर्मेन्द मध्यमयोर्बाधसत्प्रतिपक्षता-
 सम्भवादित्यर्थः । मन्दैर्हि बोद्धव्यक्तकुतर्कजातेनोक्तानुमानानि बाध्यन्ते ।
 मध्यमैश्च बुद्ध्यक्तैरेव विरुद्धासंश्लिष्टैः सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते ; अतः
 उत्तमाधिकारिणामेवेतादृशमननं भवतीति भावः ॥ ७० ॥

प्रकृतं स्वरूपं गुणमायं प्रागेवोक्तं, सूक्ष्मभूतादिकं च प्रसिद्धमेवास्तीति
 अवशिष्टयोर्महदङ्कारयोः स्वरूपमाह, सूत्राभ्यां—

(महतः स्वरूपम् ।—)

महदाख्यमाद्यं कार्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं, तन्मनो मननवृत्तिकम् । मननसर्व निश्चयः,
तद्वृत्तिका बुद्धिरित्ययः,

“यदेतत् विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ।”

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेरेवाद्यकार्यत्वावगमात् ॥ ७१ ॥

(अहङ्कारस्य स्वरूपम् ।—)

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तस्यानन्तरो यः सः अहं करोतीत्यहङ्कारः अभिमानवृत्तिक
इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारः, अतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपपन्न-
मित्याह—

(तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च अहङ्कारकार्यत्वकथनम् ।—)

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एवं विसृष्टी व्याख्याय पौनरुक्त्याशङ्का अपास्ता ॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सगुणकारणमिति श्रुतिस्मृतिविरोधः ? इत्याशङ्काया-
माह—

(प्रकृतेः सृष्टिहेतुतायां सन्देहनिरसनम् ।—)

आद्यहेतुता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्यायाः प्रकृतेर्हेतुता अहङ्कारादिषु
महदादिद्वारा अस्ति । यथा वैशेषिकमतोऽणूनां घटादिहेतुता द्रव्याकादि-
द्वारेवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृति-पुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं
नियामकम् ? तत्राह—

(प्रकृतेरेव कारणत्वस्थापनम् । —)

पूर्वभावित्वे द्वयोरिकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरिव पुष्पकृत्योरखिलकार्यपूर्वभाविस्त्वेऽप्येकतरस्य पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणात्तद्व्याप्यत्वात् अन्यतरस्याः कारणत्वोचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चिदं बीजं—पुरुषस्य संचित्य कारित्वे परार्थत्वापत्त्या अनवस्था । असंक्षय कारित्वे सदैवा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाववात् तस्या एव परिणामोऽस्तु, पुरुषे तु स्वाभावित्वेन स्वपृथोपचारः ; यथा योषिषु वर्त्तमानौ जय पराजयौ राजन्यपचर्येत तत्फलमुख-दुःखभोक्तृत्वेन, तदस्वामित्वादिति । किञ्च, धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणाकाङ्क्षा अस्ति ; यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृनया पुरुषमिद्वौ नान्यद्रष्टृकाङ्क्षेति । अपि च, पुरुषस्य परिणामित्वे कदाविच्चक्षुर्मन-आदिवत् वन्ध्यत्वमपि स्यात् ; तथा च विद्यमानमपि सुख-दुःखादिकं न ज्ञायेत, ततश्चाहं सुखो न वेत्यादि-संशयापत्तिः ; अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपार्येण पुरुषस्यापरिणामित्वं सिध्यति । तदुक्तं योगवृत्तेण—“सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयः, तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्” (केव० पा० १८) इति । तद्भाष्येण च “सदा ज्ञानविप्रयत्नं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदोषयति” इति । सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैकदा विश्वप्रकाशत्वं तथा वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥

प्रकृतेर्युगपत् कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपादयति—

(प्रकृतेर्विभुत्वस्थापनम् । —)

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वोपादानत्वसत् हेतुगर्भविशेषण, परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति । ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते, प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्रयादतिरिक्ता न भवति, “सत्त्वादीनाम-तद्गर्भत्वं तद्रूपत्वात्” (६।३८) इत्यागामिसूत्रात्, योगसूत्र-भाष्याभ्यां स्पष्टमवष्टतत्वाच्च । तेषां च सत्त्वादीनां लघुत्व-चलत्व गुरुत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्वे सति विरुध्यन्ते, सृष्ट्यादिहेतवः संयोग-विभागादयश्च

नापपद्यन्ते इति १ अत्रोच्यते—परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकाभावप्रति-
योगिताऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वं, तदभावश्च व्यापकत्वम् । तथा च, जगत्-
कारणाच्च दैशिकाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वमेवेति प्रकृत्यव्यापकत्व-
मिति पर्यवसितम् । यथा प्राणस्य स्थावर-जङ्गमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं
प्राणत्वसामान्येनोच्यते, प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहसम्बन्धात् ; तद्वत् प्रकृते-
रव्यापकत्वमिति । प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्य-वैधर्म्यसूत्रे प्रति-
पादयिष्यामः ॥ ७६ ॥

न कवलं सर्वोपादानत्वात्, अपि तु—

(प्रकृतेर्विभुत्वस्यापने युक्त्यन्तरम् ।—)

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ “यदल्पं तन्मर्त्यम्”
(छान्दो० ७।२३।१) इत्यादिश्रुतिषु मरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्यव-
गमात् श्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणनोपपत्तयेऽभावादिकारणतां निरस्यति—

(अभावादेः कारणतानिरसनम् ।—)

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावाच्च वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः, शशशृङ्गाज्जगदुत्पत्त्या
मेवाद्यनुपपत्तेः, तददर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु जगदयवस्वेवास्तु, स्वप्नादिवदिति ? तत्राह—

(जगतः अवस्तुत्वनिरसनम् ।—)

अबाधाददृष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

स्वप्नपदार्थस्यैव प्रपञ्चस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणैर्नास्ति ; तथा शङ्ख-
पीतिमादेरिव दृष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति, दोषकल्पने प्रमाणाभावा-
दित्यनो न कार्यस्यावस्तुत्वमित्यर्थः । ननु “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिरित्येव सत्यम्” (छान्दो० ६।१।४) इत्यादिश्रुतिभिरेव प्रपञ्चस्य बाधः,
बाधाच्चाविद्याखरोषोऽपि स्वकारणेऽस्तीति चेत् ? न, मृदृष्टान्तसिद्धा-

न्यथाऽनुपपत्त्या स्वकारणापेक्षकास्यैक्यरूपसत्त्वपरत्वात् तादृशानाम्,
अन्यथा सृष्ट्यादिवाक्यविरोधाच्च । किञ्च, श्रुत्या प्रपञ्चबाधे आत्माश्रयः,
स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्वाधिताद्य पुनः संशयापत्तिश्चेति
अत एव बाधाबाधादिवैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्न स्वप्न्यादि-
तुल्यचमतिनिर्वन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयं—“वेधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्”
(२।२।२६) इति “उपलब्धेश्च” (२।२।२८) इति च । “नेति नेति”
(बृह० उ० २।३।६) इत्येवांविद्वाक्यानि च विवेकपराख्येव, न तु
स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधपराणि, “प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रपिषेधति” (३।२।२२)
इति वेदान्तनूनात् । एवमन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्मसौमांसाभाष्येऽस्माभि-
र्व्याख्यतानि ॥ ७६ ॥

नावस्तुतो वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं, तत्र हेतुमाह—

(अवस्तुनः वस्तुसिद्धाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

भावे तद्व्योगेन तत्सिद्धिः, अभावे तदभावात्

कुतस्तरां तत्सिद्धिः ? ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्रूपत्वे तद्व्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेत ;
कारणस्याभावेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्यसत्त्वात् कथं वस्तुभूत-
कार्यसिद्धिः ? कारणस्वरूपस्यैव कार्यैर्लौचित्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तथाऽपि कर्मवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु, किं प्रधान-
कल्पनयति ? तत्राप्याह—

(कर्मणो जगत्कारणतानिरसनम् ।—)

न कर्मणः, उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिः, निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूलकारणत्वं,
गुणानां द्वयोपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्टानुसारेणैव भवति,
वैशिष्टिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न कापि दृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दो-
ऽविद्याद्रीनामप्युपलक्षकः, गुणत्वाविशिष्टेण तेषामप्युपादानत्वायोगात् ।
अबुधः पटलादिवदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य संज्ञामात्रभेद
इति ॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामिवापरिणामित्व-पराधत्वापराधत्वाभ्यां पृथक्कृत्याः
विवेकी दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाविवेकनाशद्वारा परम-
पुरुषाद्यहेतुत्वं, न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्हेतुताऽस्तीति यत्
प्रागुक्तम्, “अविशेषश्चोभयोः” (१।६) इति सूत्रेण, तदेव प्रपञ्चयति
पञ्चभिः सूत्रैः,—

(वैदिककर्मणां साक्षाद्भावेन मोक्षहेतुत्वाभावावोक्तिः ।—)

**नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्ति-
योगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥**

अपि-शब्देन “न दृष्टात् तत्सिद्धिः” (१।२) इति प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः ।
गुरोरनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः, तर्हिहितो यागादिरानुश्रविकं कर्म,
तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः ; यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्ति-
सम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभावः इत्यर्थः । कर्मसाध्यस्य चानित्यत्वे श्रुतिः,
—“तद्यद्येह कर्मंचितो (जितो) लोकः क्षीयते, एवमेवासुत्रं पुण्यंचितो
(जितो) लोकः क्षीयते” (छान्दो० ८।१।६) इति । “न कर्मणा,
अन्यधर्मत्वात्” (१।१६) इति सूत्रेण पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृतः.
इदानीं च मोक्षो निराक्रियते इत्यपौनरुक्त्यम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना
बन्धे इव मोक्षेऽपि कर्मणा हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराशङ्कैव
नोदेतोति चेत् ? न ; बन्धहेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषोयाविवेकजत्वेन
कर्मणां तदीयत्वव्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपिणोपासनाख्यकर्मणा तीर्थमरणादिकर्मणा
च ब्रह्मलोकं गतस्थानावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते ? तत्राह—

(अनावृत्तिश्रुतेर्विरोधसमाधानम् ।—)

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां या अनावृत्तिश्रुतिः, सा तत्रैव
प्राप्तविवेकस्य मन्तव्या ; अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यावृत्तिं प्रतिपादयतां
वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः । तथाऽपि साऽप्यनावृत्तिर्विवेकज्ञानस्यैव

फलं, न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च षष्ठाध्याये प्रपञ्चयिष्यति ।
ब्रह्मसौमंसाभाष्ये च तयोर्वाक्यानुदाहृत्यास्माभिव्याख्यातानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं तदाह—

(वेदिककर्मणो दुःखजनकत्वोक्तिः ।—)

दुःखात् दुःखं, जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोक्तः ॥ ८४ ॥

आनुश्रविकात् तु हिंसादिदोषेण दुःखात्मकभोगेन च दुःखात् दुःखं
दुःखवारैव भवति, न तु जाड्यविमोक्तोऽविवेकनिवृत्तिः, दुःखविमोक्त-
स्त्वतिदूरं एव तिष्ठति ; यथा जाड्यार्त्तस्य जलाभिषेकात् दुःखानिवृत्तिरेव
भवति, न तु जाड्यविमोक्त इत्यर्थः । तदुक्तं—

“यथा पद्मेन पङ्कान्मः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यत्नेमार्ष्टुमर्हति ॥”

इति । श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्षदानामपि जय-विजयादीनां
पुनः राक्षसयोनौ दुःखधारति । कारिकया चेदमुक्तं—

“दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।”

इति ॥ ८३ ॥

ननु निष्कामादन्तर्याग-जपादिरूपकर्मणो न दुःखं, प्रत्युत मोक्षः फलं
श्रूयते इति ? तदाह—

(निष्कामकर्मणोऽपि मोक्षप्रदानासामर्थ्यम् ।—)

काम्येऽकाम्येऽपि, साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखात् दुःखं भवति ; कुतः ? साध्यत्वा-
विशेषात् ; कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रिगुणात्मकतया
दुःखात्मकत्वादित्यर्थः । “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्व-
मानशुः” (मद्भानारा० उ० १०।६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च कर्मणो न
साक्षान्मोक्षः फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन, एके केचिदेवा-
मृतत्वमानशुः प्राप्तवन्तः, न सर्वे, अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया
दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु भवन्तीति कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं, साध्यत्वाविशेषादिति ?
तदाह—

(ज्ञानस्य मोक्षकारणत्वस्थापनम् ।—)

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमाद्यं परं, न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्याव्यकारणनाशिन यथोक्तबन्ध-
निवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं, विवेकज्ञानस्य फलं ध्वंसयाविनाशौ, न तु
कर्मण इव सुरादिकं भावरूपं काय्यं, येन नाशितया दुःखदं तत स्यात् ;
कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटते इति ; अतो
ज्ञानस्याजग्रत्वान्न समानत्वं ज्ञान-कर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानान्न पुनरावृत्तिः
सम्भवति, अविवेकाव्यकारणनाशादिति सिद्धम् । तदेवं विवेकज्ञान-
मेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपायाः प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते ।
“आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” (बृह० उ०
२।४।५) इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणतयेणात्मज्ञानमित्यवगम्यते । कर्मादिकं
त्वन्वन्मन-आदिप्रमाणानां शुद्धादिकर्मवेति—

(प्रमा-प्रमाणयोर्लक्षणम् ।—)

द्वयोरकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः

प्रमा, तत्साधकतमं यत् तत्

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमातरि अनारूढः, अनधिगत इति यावत्, एवम्भूत-
स्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा, सा च द्वयोर्बुद्धि-पुरुषयो-
रुभयोरेव धर्मा भवतु, किं वैकतरमात्रस्य, उभययैव तस्याः प्रमाया यत्
साधकतमं फलायोग्यवच्छिन्नं कारणं, तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः ।
स्मृतिव्यावर्तनायानधिगतेति । अमव्यावर्तनाय वस्त्विति । संशय-
व्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्र-
मुच्यते, तदा बुद्धिबुद्धिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा
तूक्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव, न प्रमातेति ।
यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिबुद्धिश्चोभयमपि प्रमोच्यते, तदा तूक्तमुभयमेव

प्रसाभेदेन प्रमाणं भवति ; चक्षुरादिषु तु प्रमाणाव्यवहारः परस्परदेव सर्वथेति भावः । पानञ्जलभाये तु व्यामर्देवः पुरुषनिउबोधः प्रमेत्युक्तः, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिउताया एवोच्यताम् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यं, केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरक्तासु कार्यत्वात्, पुरुषार्थोपरगस्यैव वा फलत्वादिति । अत्रेयं प्रक्रिया—इन्द्रियप्रणालिकया अर्थसन्निकषणं लिङ्गज्ञानादिना वा आदौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते, तत्र चैतन्यमन्निकषेजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याश्रिता, नयनादिगतपित्तादिद्रोषः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते, पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वाम्भवात्, अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य दुर्बलत्वादिति । तदेतद्वद्व्यति “जपाम्भक्तिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः” (६।२८) इति । योगसूत्रं च—“वृत्तिसारूप्यमितरत्र” (समा० पा० ४) इति । स्मृतिरपि—

“तस्मिंश्चिद्वर्षणे स्फारि समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसोव तटदुर्माः ॥”

इति । योगभाष्ये च “बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः” इति । प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः सवेदनप्रतिविम्बः, तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां कूटस्थ-विभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः, असङ्गतया स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् ; अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातौन्द्रियादिस्थिते बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिविम्बार्ण-सामर्थ्यमिति फलवलात् कल्पते ; यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं, नेतरस्येति । रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं, शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं, स्फटिकलौहित्यादेरपि जपामन्निकषजन्यताऽऽपत्या प्रतिविम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षतरिति । प्रतिविम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो विम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम् ।

केचित् तु वृत्तौ प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति,
तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता, न तु चैतन्ये वृत्तिप्रति-
विम्बोऽस्तीत्याहुः । तदमत्, उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केदलतर्कस्या-
प्रयोजकत्वात्, विनिगमनाविरक्षेण वृत्ति-चैतन्ययोरन्योऽन्यविषयताख्य-
सम्बन्धरूपतया अन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यप्रतिविम्बमिदं । वाचस्पत्येऽर्थाकार-
ताया एव विषयतारूपत्वमिदं अन्तरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषय-
तात्वौचित्यमिति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नैच्छन्ति,
तन्मतं ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञान-
मित्याद्यनुगतव्यवधारानुपपत्तिः । केचित् तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या
विषयतामतिरिक्तपदार्थमिहाहुः । तदप्यसत्, अनुभूयमानामर्थार्थाकारतां
विज्ञाय विषयताऽन्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथाऽपि स्वस्वोपाधि-
वृत्तिरूपेव वृत्ति-चैतन्ययोरन्योऽन्यविषयताऽस्तु, स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानु-
गमात्, अलमाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेत् ? न, प्रतिविम्बं विना स्वत्व-
स्यापि दुर्वचत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् ।
तथा च, विषयतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः ; तस्माद्-
चैतन्य-चैतन्ययोरन्योऽन्यविषयतारूपोऽन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यप्रतिविम्बः सिद्धः ।
अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । अत्रायं प्रमादिविभागः,—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणां वृत्तिरेव नः ।

प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥

प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो भेद उच्यते ।

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥

अतः स्यात् कारणाभावात् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः ।

विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ॥

इति ॥ ८७ ॥

ननु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कटसं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥” (गीता० १३।३३)
इत्यादिवाक्येषूपमानादि प्रकृति-पुरुषविवेके प्रमाणमुपन्यस्तं, तत्
कथमुच्यते त्रिविधमिति ? तत्राह—

(उपमानादेः त्रिविधप्रमाणान्तर्गतत्वकथनम् ।—)

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्यं सिध्यति,
गौरवादित्यर्थः । अत एव मनुनाऽपि प्रमाणत्रयमेवोपन्यस्तं—

“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

तयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥”

इति उपमानैतिह्यादीनां चानुमान-शब्दयोः प्रवेशः ; अनुपलब्धादीनां
च प्रत्यक्षे प्रवेश इति । उक्तवाक्ये चेदमनुमानमभिप्रेतम्—आ-पाद-
तलमस्तकं कृतञ्च स्वव्यतिरिक्तेनैकेन प्रकाश्यं, स्वयमप्रकाशत्वात् तैलौक्य-
वदिति । तेजश्चैतन्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः प्रकाशव्यवहार-
निधामकतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धन्तमाश्रित्य प्रमाणानां विशेषलक्षणानि
वक्तुमुपक्रमते—

(प्रत्यक्षलक्षणम् ।—)

यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं

तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिवृत्तिः, तत्
प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् ; तथा च,
स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निष्कर्षः ।
“वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पति” (प्र. १.०७) इत्यागामिसूत्राच्च वृत्तेः सन्निकर्ष-
जन्यचमित्राकाराश्रयग्रहणम् । चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिश्च प्रदीपस्य
शिखातुल्या वाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोल्लेखिनी भवतीति
नासम्भवः ॥ ८९ ॥

ननु योगिनामतौलानागत-व्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, सम्बद्धवस्त्वा-
काराभावात् ? इत्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते—

ज्ञाद्यापत्या पातञ्जलं निराकृतत्वात्, परंप्रामिवास्माकमप्यनागताव-
स्थायाः प्रागभावाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र
किं प्रमाणम् ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुट-
मुपलभ्यते इति ? सैवम् ; योगिप्रत्यक्षत्वान्यथाऽनुपपत्त्या अनागतातीत-
योक्तव्योरेव सत्त्वसिद्धेः, प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्, अन्यथा
वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्धापत्तेः ; तस्माद्विद्याभौत्वार्गिकप्रामाण्ये-
नासति बाधकं योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति । योगिना-
मतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुति-स्मृतौतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्तिके
प्रपञ्चितमिति दिक् । तदेवमभिव्यक्ति लयाभ्यां कार्याणामुत्पत्ति नाशव्यव-

हारावुक्तौ । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वे सती वा ? असती वा ? आद्ये कारण-
व्यापारात् प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः, कारण-
व्यापारश्च विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तश्चेति, अमत्या
एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गोकारादिति । अलोच्यते—कारणव्यापारात् प्राक्
सर्वकार्याणां सदा सत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशात् घटवत् तदभि-
व्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिर्वच्यर्थं कारणव्यापारा-
पक्षणात्, अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षते । नन्वेकदा
सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् ? प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्राग-
भावानङ्गोकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां दुर्वचमिति ? मैवम् ;
अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या, तथा
चानवस्था ? इत्याशङ्क्याह—

(सत्कार्यसिद्धौ अभिव्यक्तिस्वीकारे अनवस्थापरिहारः ।—)

पारम्यय्यतोऽन्वेषणा, वीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्यय्यतं परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यं, वीजाङ्कुरवत्
प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजाङ्कुराभ्यां चालायमेव
विशेषो यत्, वीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परया अनवस्था, अभिव्यक्तो
चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणिकत्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां
स्वरूपतो नित्यत्वम् अवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्व्यास-
देवेरपि इयमनवस्थाः प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतमिति । अत्र च वीजाङ्कुर-
दृष्टान्तो लीकदृष्ट्योपन्यस्तः । वस्तुतस्तु जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्पर्यम् ;
तेन वीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गाविधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः ।
आदिसर्गे हि वृक्षं विनैव वीजमुत्पद्यते, हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन
तच्छरीरादिभ्य इति श्रुतिः स्मृत्योः प्रसिद्धा—

“यथा हि पादपो मूलं स्तम्भशाखादिसंयुतः ।

आदिवीजात् प्रभवति वीजान्यन्यानि वै ततः ॥”

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति ॥ १२२ ॥

वस्तुतस्तु अनवस्थाऽपि नास्तीत्याह—

(अनवस्थापरिहारे युक्तन्तरम् ।—)

उत्पत्तिवद्वा अदीयः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिः सदुत्पादवादि-
भिरित्ये, लाघवात्. तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूप-
मेवैष्टया लाघवात्; अत उत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष
इत्यर्थः । अद्यैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः
सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेत् ? न, अस्मिन् पक्षे सत एवाभि-
व्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन
तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नामसत्कार्यवादत्वापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव
प्रागसत्त्वमिष्यतां, किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेत् ? न, “तदेदं
तर्ह्यव्याकृतमसौत्” (बृह० उ० १।४.७) इत्यादिश्रुतिभिरव्यक्तावस्थया
सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः । तथाऽप्यभिव्यक्तेः प्रगभावादि-
स्वीकारापत्तिरिति चेत् ? न, तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभाव-
रूपतयोक्तावात्, तादृशभावनिवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादि-
सम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत्.
तेरुच्यमानौ प्रागभाव प्रध्वंशौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थौ
भावरूपे प्रोच्यते । वर्तमानताऽऽख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यातिरिक्तेष्यते,
घटादेरवस्थान्यवत्वानुभवादिति । अन्यत् तु सर्वं समानम्; अतो
नास्त्यस्मत्स्वधिकशङ्काऽवकाश इति दिक् ॥ १२३ ॥

“कार्यदर्शनात् तदुपलब्धे.” (१।११०) इति सूत्रेण कार्येण मूल-
कारणमनुमेयमित्युक्तं, तत्र कियत्पर्यन्तं कार्यमित्यवधारितुं सर्वकार्याणां
साधर्म्यमाह—

(कार्यमात्रस्य साधर्म्यकथनम् ।—)

हेतुमदनित्यमपि सक्रियमनेकमाश्रितं

लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वात् लयगमनाद्वा अत लिङ्गं कार्यजातं, न तु
महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं, हेतुमत्त्वादौनामखिलकार्यसाधारण्यात्—

“हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥”

इति कारिकायामयत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् ; तथा च, तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्यकारित्वम् ; प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वाच्च कार्यकदेशमात्रकारित्वम् ; न च क्रिया कर्मेव वक्तुं शक्यते ; प्रकृतिचोभात् सृष्टिशब्देन प्रकृतेरपि कर्मवत्तयाऽत्र सक्रियत्वापत्तेरिति । अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वं, मगदयासाधारण्यमिति यावत् ; न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वं, प्रकृतावतिव्याप्तेः, प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात्, “सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं, तद्रूपत्वात्” (६।३६) इत्यागामिसूवादिति । आश्रितत्वं चावयवेष्विति ॥ १२४ ॥

कार्य-कारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादि सिध्यतीत्यतः कारणातिरिक्तकार्य-सिद्धौ प्रमाणान्याह—

(कारणातिरिक्तकार्यसिद्धौ प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः,

प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तत्सिद्धिर्लिङ्गाख्यकार्यस्य कारणातिरिक्ततः सिद्धिः कचिदाञ्जस्यात् प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति, यथा स्थौल्यादिना घर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । कचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति, यथा अध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारण-वैधर्म्येण महादादीनाम् ; यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकतारूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । कचित् तु आदि-शब्दगृहीतेन कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण, यथा स्थिरावयवभ्योऽतिरिक्तस्य च सावयविनः । तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति । प्रवीयतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते, तच्च कार्य-कारणयो-

भेदाभेदौ विना न घटते, अत्यन्ताभेदे स्वस्यावारत्वासम्भवा-
दित्यर्थः ॥ १२५ ॥

कार्याणां साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणातिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च
सूत्राभ्यां दर्शितम्, इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्य-
कारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति—

(कार्य-कारणयोः साधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्य-कारणयोरेव त्रिगुणत्वಾದिसाधर्म्यमित्यर्थः । आदि-
शब्दग्राह्याश्च कारिकायामुक्ताः,—

“त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥”

इति । त्रयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र
महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं, गुणत्रयसमूहरूपेण तु
प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानं, वने वृक्षवदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादि-
शब्देन सुख दुःख मोहानामपि वचनात् कार्य-कारणयोस्त्रिगुणत्वं
समञ्जसमिति । अविवेकिविषयोऽज्ञेरेव दृश्यं, भोग्यमिति यावत् । अविवेकि
च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्वं सम्भूय कारित्वं, विषयत्वं तु भोग्यत्व-
मेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणं, पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् ।
प्रसवधर्मि परिणामि । व्यक्तं कार्यम् । प्रधानं कारणमित्यर्थः ।
कार्य-कारणयोरन्योऽन्यवैधर्म्यमपि कारिकाया दर्शितं—

हेतुमदनित्यन्यथापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परान्तं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति । अत्रेकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् ; अतः प्रकृतेरनेकव्यक्तिकत्वेऽपि
नैकत्ववृत्तिः,—

“महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते ॥”

इति विष्णुपुराणेनासङ्ख्यतावचनात् तु प्रधानस्य व्यक्तिवहुत्वसिद्धि-
रिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषामवान्तर-
मपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति विविधजगत्कारणत्वोपपत्तये च ; न
चैकरूपात् कारणाद्विचित्रकाव्याणि सम्भवन्तीति—

(जगत्कारणगुणानामवान्तरवैधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं

वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यवयवगुणानामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्येवैधर्म्यं, कार्येषु
तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मः, अन्तःकरणो-
पादान्वादित्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्र आदि-शब्दग्राह्याः पञ्चशिखा-
चार्यैरुक्ताः, यथा—“सत्त्वं नाम प्रमाद-लाघवाभिष्वङ्ग-प्रीति-तितिक्षा-
सन्तोषादिरूपानन्तमेदं समासतः सुखात्मकम्, एवं रजोऽपि शोकादि-
नानामेदं समासतो दुःखात्मकम्, एवं तमोऽपि निद्रादिनानामेदं समासतो
मोहात्मकम्” इति । अत्र प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्ववचनादप्यभिप्रेत्य च
लघुत्वादिवैधर्म्यमाशङ्कत्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता तु
गुणानां मनसः सङ्ख्यात्मकतावद्भेद-धर्म्यभेदादेवोपपद्यते, न वैशिष्टिकोक्ताः
सुखादय एव सत्त्वादिगुणा इति । सत्त्वादित्यमपि व्यक्तिभेदादप्यनन्तम् ;
अन्यथा हि विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवेचित्वात् कार्यवैचित्त्राभिति
सिद्धान्तो नोपपद्येत, विमर्दोऽवान्तरभेदासम्भवात् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादीनामेकैकव्यक्तिमात्रत्वे वृद्धि-क्रासादिकं नोपपद्यते,
तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्समूहरूपस्य प्रधानस्य परिच्छिन्नत्वापत्त्या श्रुति-
स्मृतिसिद्धभेदादसङ्ख्यप्रज्ञाखण्डादिकं नोपपद्येत ; अतोऽसङ्ख्यात्वे गुणानां
त्रिचसङ्ख्यापपादनाय विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं प्रतिपादयति—

(गुणानां साधर्म्य-वैधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अयमर्थः,—लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वादिधर्मैः
सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं, वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम् । तथा च, पृथिवी-
व्यक्तीनां पृथिवीत्वेनैव सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोप-

ष्टम्भादिना वृद्धि-ज्ञासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मैण सर्वासां रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं, सत्त्व-तमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववत् । एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं, सत्त्व-रजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति । वैधर्म्यस्य प्रागेवोक्ततया अत्र पुनर्वैधर्म्यकथनं सम्पातायातम् । अत्र वैधर्म्यं चेति पाठः प्रमादिक एवेति । अत्र मृते सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम्, अन्यथा लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुपपत्तेः, समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति वाचं, त्रिगुणालकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वादीनां सत्त्वादिसाधर्म्यत्वानुपपत्तेः ; तस्मात् कारणगुणानामेवात्र साधर्म्यादिक-मुच्यते इति । सत्त्वादीनां लघुत्वादिकं चोक्तं कारिकया—

“सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥”

इति । अर्धतः पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य परिच्छिन्ना-सङ्ख्याव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत् ? कारणद्रव्यस्य शब्द-स्पर्शादिग्राहित्वमेव—

“शब्द-स्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥”

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलसूत्राभिः प्रपञ्चितम् ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणाप्यत्यदर्शनात् कार्यत्वे नास्ति प्रमाणं, येन तेषां हेतुमत्त्वं साधर्म्यं स्यात् ? तत्राह—

(महत्तत्त्वादीनां कार्यत्वप्रतिपादनम् ।—)

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेः, घटादिवत् ॥ १२९ ॥

महदादि-पञ्चभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषः, भोग्यत्वात् ; नापि प्रकृतिः, मोक्षान्यथाऽनुपपत्त्या विनाशित्वात् ; अतः प्रकृति-पुरुषभिर्न, तद्विन्नत्वाच्च कार्यं, घटादिवदित्यर्थः ॥ १२९ ॥

ननु विकारशक्तिदाहादिनैव मोक्षाद्युपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषा-मसिद्धम् ? इत्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तराख्याह—

(महदादीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वात् देशिकाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः ;
तेन गुणयुक्तोना क्रियतोना परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः ॥ १३० ॥

किञ्च—

(महदादीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना चोष्णं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिभिः समन्वयेन समनु-
गतेन पुनरुपचोयते ; अतः समन्वयात् कार्यत्वमुच्यते इत्यर्थः ।
नित्यस्य हि निरवयवतया अवयवानुप्रवेशरूपं समन्वयो न घटते इति ।
समन्वये च श्रुतिः प्रमाणं मनः प्रकृत्य—“एव ते सोम्य ! षोडशानां
कलानामेका कलऽतिशिष्टाऽभूत्, सऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालौत्”
(छान्दो० ६।७।६) इति । योगसूत्रं च—“जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्या-
पूरात्” (कैव० पा० २) इति ॥ १३१ ॥

किञ्च—

(महदादीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

कारणतश्चेत्यर्थः, पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं, चक्षुरादिवदिति
भावः । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रकृतेर्नास्तीति प्रकृतिर्न करणमिति ।
अतो महत्तत्त्वस्य कारणतया कार्यत्वे सिद्धं सुतरामन्येषामपि कार्यत्वम् ।
इति-शब्दश्च हेतुवर्गसमाप्तिचूचनार्थः ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये किञ्चिदकार्यं स्वीक्रियते, तदंऽपि तदेव प्रकृतिः
पुरुषो वेति सिद्धं न समोद्दिष्टं, प्रकृति-पुरुषो प्रसाध्य परिणामित्वा-
परिणामित्वाभ्यां विवेक्तव्यावित्यलैवास्माकं तात्पर्यादित्याह—

(महदादीनामकार्यत्वस्वीकारे प्रकृति-पुरुषयोरन्यतरविवेकात् ।—)

तद्वाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्वाने कार्यत्वहाने यदि परिणामी तदा प्रकृतिः । यदि वा
अपरिणामी भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमयुभयभिन्नं स्यात् ? तवाह—

(अकार्यस्य प्रकृति पुरुषभिन्नत्वे तुच्छतोक्तिः ।—)

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृति-पुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं, शशशृङ्गादिवत् प्रमाणाभावात्, अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा सिध्यति, नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्तं विशेषमाह—

(प्रकृत्यनुमाने विशेषविचारः ।—)

कार्यात् कारणानुमानं, तस्माद्विद्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्तत्वादर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं यदुक्तं, तत् ताटस्थानिवृत्तये तस्माद्विद्यात् कार्यताद्विद्येनैव कर्तव्यं, “मदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छान्दो० ६।२।१) “तम एवेदमग्र आसीत्” (मैत्री० ५।२) इत्यादिश्रुत्यनुसारात् । तत् यथा—महदादिकं स्वीपहित-त्रिगुणालम्बकवत्तत्पादानकं, कार्यत्वात् श्लिषामध्यस्थप्रतिमावत्, तैलादिवच्चेत्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव दर्शितः ॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्यद्वैधस्य विवेकार्थमाह—

(कार्यात् प्रकृतेर्वैधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

अव्यक्तं, त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मम् ; महत्तत्त्व य हि सुखादिर्गुणः साक्षात् क्रियते, प्रकृतेश्च गुणोऽपि न साक्षात् क्रियते इति प्रवानं परमाव्यक्तं, महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचितः ? इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति—

(परमसूक्ष्मायाः प्रकृतेः अपलापकत्वं व्यताशमापत्तिपरिहारः ।—)

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विस्तरतो विचारिताः । इतः परमध्याय-
समाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्याः । तत्र कच्चनादौ
विशेषमाह—

(पुरुषानुमाने विशेषविचारोपक्रमः ।—)

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति, न तस्य स्वरूपतः साधन-
मपच्यते, धर्मस्त्वित्यर्थः । अत्र भावः,—यथा प्रकृते सामान्येनापि
साधनमपेक्षितं, धर्मिण्यपि विवादात्, नैव पुरुषस्य साधनमपेक्षितं,
चेतनाऽपलापे जगदान्वयप्रसङ्गतो भोक्तव्यं पदार्थं सामान्यतो बौद्धानामप्य-
विवादात्, धर्म इव ; धर्मो हि सामान्यतो बौद्धेरपि स्वीक्रियते,
तत्प्रशिलारोप(ह)णादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् ; अतः पुरुषे विवेकनित्य-
त्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

“संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य” (१।६६) इत्युक्तसूत्रेणापि विवेकानुमान-
मेवाभिप्रेतं, न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति । तत्र
चादौ विवेकप्रतिज्ञासूत्रम्—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वोक्तिः ।—)

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादि-प्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं वस्तु, ततोऽतिरिक्तः पुमान्
भोक्तव्यः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥

अत्र हेतूनाह सूत्रैः,—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यतः सर्वं संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति, शय्यादिवत् ; अतो-
ऽसंहतं संहतदेहादिभ्यः परं पुरुषं सिध्यतीत्यर्थः । अयं च हेतुः, “संहत-
परार्थत्वात् पुरुषस्य” (१।६६) इत्यत्र व्याख्यातः । उक्तस्यापि हेतोः
पुनरुपन्यासो हेतुवर्गसङ्कलनार्थः ॥ १४० ॥

किञ्च—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुख-दुःख मोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादीनां हि यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः, स सुखादिभोक्तरि न सम्भवति, स्वयं सुखादिग्रहणे कर्म कर्तृविरोधात्, धर्मिपुरस्कारेणैव सुखाद्यनुभवादिति । ननु बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां, स्ववदिति चेत् ? न, एवं सति ब्रह्मेव सुखादिकल्पजौचित्यात्, पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिविम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखो दुःखो मृद इत्यादिप्रत्ययास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः, तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेः, बुद्धेः सुखादिमत्त्वेनायुपपत्तेश्च । लौकिक्यां ह्यहं-बुद्धाववश्यं बुद्धिरपि विषयः, मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुव्रत्तेस्तत्प्रतिविम्बकल्पनायां च गौरवादिति । आदि-शब्देन चात्र “त्रिगुणमविवेकिविषयः” इति कारिकोक्त्याविवेकित्वादयो ग्राह्याः, तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्याः ॥ १४१ ॥

किञ्च—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्च अधिष्ठेभ्यः प्रकृत्यन्ते-भ्योऽतिरिक्ततैत्यर्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः, स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणं, “भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणम्” (५।१।१४) इति वक्ष्यमाण-सूत्रात् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इति-शब्दो हेतु-समाप्नो ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम्—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे अनुकूलयुक्तिप्रदर्शनम् ।—)

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात्, तदा भोक्तृत्वमेव ह्यङ्गयेत, कर्म-कर्तृविरोधात्, स्वस्य साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव व्याख्याता । अत्र सृते पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम् । अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगः “चिदवसानो भोगः” (१०४) इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३ ॥

किञ्च—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे अनुकूलयुक्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चिद्वोक्तं स्यात्, तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखात्यन्तो-
च्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत, शरीरादीनां विनाशित्वात्, प्रवृत्तेश्च
धर्मिग्राहकमार्गेण दुःखस्वाभाव्यसिद्ध्या कैवल्यसम्भवात्, न हि
स्वभावस्यात्यन्तोच्छेदो घटते इत्यर्थः । अत्र “कैवल्याद्य प्रवृत्तः” इति
नृत्तपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः,

“सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषाऽस्ति भाक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥”

इति कारिकातः “कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च” इति पाठात्, अर्थासङ्गत-
श्चेति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः साधितः, इदानीं पुरुषगतो
विशेषो विवेकस्फुटीकरणायानुमीयते—

(पुरुषस्य प्रकाशस्वरूपत्वकथनम् ।—)

जड़प्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका आहुः,—प्रागप्रकाशरूपस्य जड़स्यात्मनो मनःसंयोगात्
ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायते इति ; तन्न, लोके जड़स्याप्रकाशस्य लोष्टादेः
प्रकाशोत्पत्यदर्शनेन तदयोगात् ; अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप
एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः,—

“यथा प्रकाश-तमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।

तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्च-परमात्मनोः ॥” इति ।

“यथा दीपः प्रकाशाला ऋजो वा यदि वा मद्धान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥”

सा—८

इति च । प्रकाशत्वं च तेजः-सत्त्व-चैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिः, अनुगत-
व्यवहारादिति ॥ १४५ ॥

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्वर्म-धर्मिभावोऽस्ति ? न वा ?
तत्राह—

(पुरुषे चिद्धर्माभावोक्तिः ।—)

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्त्वस्वन्यसत्त्वान्यव्यवहारोप-
पत्तो प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमिथ्यपि बाध्यम् । तेजसश्च
प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाश-तेजसोभेदः
सिध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहण नास्तीत्यतो
लाघवाद्धर्म-धर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते । तस्य च न
गुणत्वं, संयोगादिसत्त्वात्, अनाश्रितत्वाच्चेति । तथा च स्मर्यते—

“ज्ञानं नेवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्यः सदा शिवः ॥”

इति ।

ननु निर्गुणत्वे एव का युक्तिरिति चेत् ? उच्यते—पुरुषस्य
इच्छाद्यास्तावद्विधा न सम्भवन्ति, जन्यत प्रत्यक्षात् । जन्यगुणाङ्गोकारे
परिणामित्वापत्तिः । तथा बोधयोरेव प्रकृति-पुरुषयोः परिणामहेतुत्व-
कल्पने गौरवम्, आन्ध्यपरिणामेन कदाचिदज्ञत्वस्थापत्या ज्ञानेच्छादि-
गोचरसंशयापत्तिश्च, तथा जडप्रकाशयोगस्येकत्वादपि न नित्यस्यानित्य-
ज्ञानसम्भव इति । इच्छादिकमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां मनस्येव लाघवात्
सिध्यति, मन-संयोगस्यात्मनश्चोभयोस्तद्देतुत्वे गौरवात् । गुणशब्दश्च
विशेषगुणवाचोक्तमेव ; अत आत्मा निर्गुणः । अपि च, ये तार्किका
आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति, तेषां मोक्षानुपपत्तिः, अहं कर्तेति बुद्धेरेव
शोतादिष्वदृष्टोत्पत्तिहेतुतयोक्तत्वात्, तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वा-
भावेन तत्त्वज्ञाननिर्वर्त्यत्वासम्भवात् ; अतः श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्या आत्मनो-
ऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते ; अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्यभावः ; ततश्च मनसः
कृत्यादिहेतुत्वे कल्पनीये लाघवादन्तर्दृश्यगुणत्ववच्छेदेनैतत् कल्प्यते ;

अत आत्मा निर्गुण इति । यद्य तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवत् प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादितम् । यथा—

“असम्भवति सर्वत्र दिग्भ्रम्यकाशरूपिणि ।

प्रकाश्ये यादृश रूपं प्रकाशस्यामल भवेत् ॥

विजगत् त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते ।

द्रष्टुं स्यात् केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥”

इति ॥ १४६ ॥

नन्वहं जानामीति धर्म-धर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य चिद्धर्मकत्वं सिध्यति, गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादोषत्वादिति ? तत्राह—

(पुरुषे चिद्धर्माभावे युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापः, तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलवर्केणात्मभिर्निर्गुणत्वाच्चिद्धर्मत्वादिकं प्रसाध्यते, किन्तु श्रुत्याऽपि; अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नापलापः सम्भवति, तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्येव बाधात्, अहं गौर इत्यादिप्रत्यक्ष-वदित्यर्थः । अन्यथा हि गोरोऽहमिति प्रत्यक्षबलेन देहातिरिक्तात्म-साविका अप्रियुक्तयो बाधिता स्युरिति जित नास्तिके । निर्गुणत्वे च श्रुतयः,—‘साक्षो चेता केवली निर्गुणश्च’ (श्वेताश्व० ६।११) इत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतयः,—अकर्ता, चैतन्यं, चिन्मात्रं, सच्चित्, एकरसो ह्ययमात्मा इत्याद्या इति । सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु साक्षो शिर इति-वह्नौकिकविकल्पानुवादमात्रा, विधि-निषेधश्रुतिमध्ये निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्वान्, “अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति” (बृह० उ० २।३।६) इति श्रुतेः । किञ्च, अज्ञानात् अहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामेव गौरवम्, अनाद्यविद्यादोष-स्थानुवर्तमानतया अमवस्थैवोत्सर्गिकत्वात्; अतो अमशतान्त पातित्वेन अप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वाच्च एतत्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृहीत-मनुमानमपि समर्थमिति । नन्वात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वे कौटुशं लाघवमिति चेत् ? उच्यते—नैयायिकादिभिः अन्तःकरणं, व्यवसायानु-व्यवसायौ, तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पन्ते । अस्माभिस्तु अन्तः-

करणं, व्यवसायस्थानौया च तद्वृत्तिः अनन्ता, अनुव्यवसायस्थानौयश्च
नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति त्रयः पदार्थाः कल्प्यन्ते इति ॥ १४७ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा, तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते,
सदा प्रकाशनपायादिति ? तत्राह—

(सुषुप्त्यादिषु पुरुषस्य साक्षित्वमात्रोक्तिः ।—)

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्यवस्थावस्थान्त्यस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंस्येत्यर्थः ।
तदुक्तं—

“जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गृणती बुद्धिस्तथः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥”

इति । तासां बुद्धिस्तत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था-
रहितो निर्णोत इत्यर्थः । तत्र जाग्रन्भावस्था इन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषया-
कारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यतादृशः परिणामः ।
सुषुप्त्यवस्था च द्विविधा, अर्द्ध-समग्रलयभेदेन । तत्रार्द्धलये विषयाकारा
वृत्तिर्न भवति, किन्तु स्वगतसुख-दुःख-मांहाकारैव बुद्धिर्वृत्तिर्भवति ;
अन्यथा उच्येतस्य “सुखमहमस्वाप्सम्” इत्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादि-
स्मरणानुपपत्तेः, तदुक्तं व्याससूत्रेण—“मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः, परिशेषात्”
(३।२।१०) इति । समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव
भवति ; अन्यथा “समाधि-सुषुप्ति-मोक्षेषु ब्रह्मरूपता” (५।१।१६)
इत्यागामिनूत्रानुपपत्तेरिति । सा च समग्रसुषुप्तिवृत्त्यभावरूपेति पुरुष-
सत्त्वाच्चो न भवति, पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् ; अन्यथा संस्कारादे-
रपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभाष्यताऽपत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु तादृश-
बुद्धिस्तत्तीनां स्वप्रतिविम्बितानां प्रकाशनमिति वक्ष्यामः ; अतो ज्ञानार्थं
पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति । स्यादेतत्, सुषुप्ते यदि सुख-दुःखादि-
गोचरा बुद्धिर्वृत्तिरिष्यते, तर्हि जाग्रदादावप्यखिलवृत्तीनां वृत्ति-
ग्राह्यत्वस्वोकार एव युक्त इति व्यर्था तत्साक्षिपुरुषकल्पना, स्वगोचर-
वृत्तित्वेनैव स्वव्यवहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति ? मैवम् ;
नियमेन स्वगोचरवृत्तिकल्पऽनवस्थाऽपत्तिर्गौरवं च स्यात् । किञ्च,

“अहं सुखी” इत्यादिवाच्येषु सुखादीनां विशेषतया निर्विकल्पकं तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते ; तत्र चानन्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्पते , “अहं सुखी” इत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिजन्येव तादृशकारत्वं पुरुषे वृत्तिसारूप्यमात्र-स्वोकारेण वृत्त्याकारातिरिक्ताकारानन्युपगमात् स्वतन्त्राकारेण परिणामा-पत्तेरिति ॥ १४८ ॥

अथैव पुरुषस्य सुषुप्त्यादिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैकस्याप्युपपत्तो स किमेक ? अनेको वा ? इति सशयः । तत्रायं पूर्वपक्षः,—लाघव-तर्कसहकारेण बलवतीभ्यः अनेदश्रुतिभ्यः एक एवात्मा सिध्यति, जाग्रदाद्यवस्थारूपिणा वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् । यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं, तथाऽपि यस्यां बहुव्यां वृत्तिः सैव बुद्धिस्तद-वृत्तिविशिष्टतया साक्षिणः गृह्णाति घटं जानामीत्यादिरूपे ; अतः एकस्यां बहुव्यां घट इति वृत्तौ सत्यामन्यबुद्धिवृत्तिद्वारा नानुभवः, घटमहं जानामीति ? तत्र सिद्धान्तमाह—

(पुरुषस्य बहुत्वस्थापनम् ।—)

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

पुण्यवान् स्वर्गे जायते, पापी नरके, अज्ञो बध्यते, ज्ञानी मुच्यते इत्यादि श्रुति-स्मृतिव्यवस्थायां विभागस्यान्यथाऽऽनुपपत्त्या पुरुषा बहुव इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्ति-विनाशौ, पुरुषनिष्ठत्वाभावात् ; किन्त्वपूर्वदेहिन्द्रियादिसङ्घातविशेषेण सयोगश्च वियोगश्च भोग-तदभावनियामकारिति । जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुतिः,—

“अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा

बह्वी प्रजा सृजमाना सरूपा ।

अजो ह्येको जगमाणाऽनुश्रुते

जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥” (श्वेताश्व० ४।५)

“ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे तु स्वमेवापियन्ति” । (बृह० ३।४।१४) इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषे ह्येयुपाविरूपावच्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था भवेत् ?
तत्राह—

(उपाधिभेदात् पुरुषबहुत्वस्थापनम् ।—)

**उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोगः, आकाशस्यैव
घटादिभिः ॥ १५० ॥**

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्त्येव, यथैकस्यैवा-
काशस्य घट-कुशादिनानायोगः ; अतोऽवच्छेदकभेदेनैकस्यात्मन एव
विविधजन्यमरणाद्यापत्तिः कायव्यूहादाविवेति न सम्भवति व्यवस्था,
एकः पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः । न ह्यवच्छेदकभेदेन कपि-
संयोग-तदभाववच्येकस्मिन्नेव वृक्षे व्यवस्था घटते, एको वृक्षः कपि-
संयोगो, अन्यश्च नेति । किञ्च, एकोपाधितो मुक्तस्याव्यात्मप्रदेशस्य
उपाध्यन्तरेः पुनर्वन्धापत्त्या बन्ध-मोक्षव्यवस्था तदवस्थैव । यथा
एकघटमुक्तस्याकाशप्रदेशस्यान्यघटयोगात् घटाकाशव्यवस्था, तद्वदिति ।
न च बन्ध-मोक्षव्यवस्थाश्रुतिरपि लौकिकसमानुवादमात्रमिति वाच्यं,
मोक्षस्यालौकिकत्वात्, मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनं न श्रुतेः प्रतारकत्वाद्या-
पत्तेश्च ॥ १५० ॥

ननु चैतच्छ्रेयसि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्युपगम्य व्यव-
स्थोपपादनौया ? तत्राह—

(उपाधिरैव भेदः, न तु उपाधिमतः इत्युक्तिः ।—)

उपाधिभिद्यते, न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरैव नाना, न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नाना अभ्युपेयः,
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानाप्रताया एव शास्त्रान्तरेऽभ्युपगमापत्ते-
रित्यर्थः । बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन विशिष्टनाशान्न
मात्रोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि । ननु “विशिष्टस्य जीवत्वमन्वय-
व्यतिरेकात्” (६६३) इति षष्ठाध्याये स्वयमेवाहङ्कारविशिष्टस्यैव
जीवत्वं वक्ष्यतीति चेत् ? न, प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव विशिष्टा-
धेयत्ववचनात् । न तु बन्ध-मोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाश्रितत्वं वक्ष्यते,
मोक्षकाले विशिष्टासत्त्वादिति । यदपि तत्पक्षेणोपाधौ वेदान्तिषुवा आहुः,

एकस्यैवात्मनः कार्य-कारणीपाविषु प्रतिविम्बानि जीवेश्वराः, प्रति-
विम्बातां चान्योऽन्यं भेदाज्जन्माद्यविलयवस्थोपपत्तिरिति ; तदप्यसत्,
भेदाभेदविकल्पासहत्वात् । विम्ब-प्रतिविम्बशोर्भेदं प्रतिविम्बस्याचेतन-
तया भाक्तृच-बन्ध-मोक्षानुपपत्तिः, जीवब्रह्माभेदरूपतत्त्विद्वान्तर्गतश्च,
जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनाऽप्राप्ताणिकत्वं च । अभेदं तु साङ्ख्यार्थपरिहारः ।
भेदाभेदाभ्युपगमे तु तत्त्विद्वान्तर्हानिः, भेदाभेदविरोधश्च । अस्मन्मते
त्वर्भेदोऽविभागलक्षणाः, भेदश्चान्योऽन्याभाव इत्यविरोध इति । अवच्छेद-
प्रतिविम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वग्रे व्याख्यास्यामः । स्यादेतत्, विम्ब-
प्रतिविम्बादिभेदं परिकल्प्या श्रुत्या बन्ध-मोक्षव्यवस्था कल्पितेत्येव
अस्माभिरुच्यते, न तु परमाद्यतो विम्ब-प्रतिविम्बभावः तयोर्भेदो बन्ध-
मोक्षादिकं चेत्यते इति ? मैवम्, एवं सति बन्ध-मोक्षादिश्रुतिगणस्य
भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्वाधापेक्षया केवलाभेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपर-
तयेव सङ्कोचो लाघवात् युक्तः, श्रुति स्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वा-
च्चेति ॥ १५१ ॥

आत्मैक्यवादिपूक्तं दृष्टान्तमुपमंहरति—

(आत्मैक्यवादखण्डनम् ।—)

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-

धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एवं-रौढैकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्यात्मनो जन्म-मरणादिरूपविरुद्धधर्म-
प्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वा—एकत्वे इति केदः ; एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने
परितः सर्वतो वर्तमानस्य सर्वोपाधिष्वनुगतस्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति न,
किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्कोरोऽपरिहार्य इत्यर्थः । ननु पुरुषो निर्द्वैतः,
तत्र कथं जन्म-मरण-बन्ध-मोक्षादिविरुद्धधर्मसाङ्ख्यमापद्यते, भवद्विरपि
सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाभ्युपगमादिति चेत् ? न, उक्तधर्माणां संयोग-
वियोग-भोगाभोगरूपतया पुरुषे स्वाकारात् । परिणामरूपधर्माणामेव
पुरुषे प्रतिषेधस्योक्तत्वादिति । यथा स्फटिकेषु लौहित्य-नीलिमादिधर्मा-
णामारापितानामपि व्यवस्था अस्ति, तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुख-

दुःखादीनां शरीरादिधर्माणां च ब्राह्मण्य-क्षत्रियत्वादीनानारोपिताना-
मपि व्यवस्था अस्ति शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे—

“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वृते ।

न च सर्वे प्रयुज्यन्ते एवं जीवाः सुखादिभिः ॥”

इति ॥ १५२ ॥

साऽपि व्यवस्था ण्कालो सति जन्मादिव्यवस्थावदेव नोपपद्यते
इत्याह—

(आत्मैक्यवादखण्डनं युक्त्यन्तरम् ।—)

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिः,

एकत्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे व्यवस्था न
सिध्यति, आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः । आकाशस्यैकत्वेऽपि
घटावच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयौपाधिकधर्मव्यवस्था घटते ।
आत्मन्-जीवत्वादिकन्तु नोपाध्यवच्छिन्नस्य, उपाधिवियोगे घटाकाश-
नाशवत् तन्नाशेन जीवो न भिद्यते इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, किन्तु
केवनेनैव न्यस्येति प्रागेवोक्तम् इमां बन्ध-मोक्षादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिं
सूक्ष्मासद्बुद्देशधुनिका वेदान्तिवृत्ता उपाधिभेदेन बन्ध-मोक्षव्यवस्था-
मैकालोऽप्याहुः ; तद्व्यतिरेकनिरस्ताः । येऽपि तदेकदेशेन इमामेवानुप-
पत्तिं पश्यन्त उपाधातचित्प्रतिविम्बानामेव बन्धादीन्वाहुः, ते त्वतीव
भ्रान्ताः, उक्त-ज्ञेयभेदादिविकल्पासहत्वादित्योपात्, “अन्तःकरणस्य
तद्वज्ज्वलितत्वात्” (१।८८) इत्युक्तोपात्तः । किञ्च, वेदान्तसूत्रे कापि
सर्वात्मनामत्यन्तैश्वर्यं नोक्तमस्ति, प्रत्युत “भेदव्यपदेशाच्चान्यः” (१।१२१)
“अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” (२।१।२२) “अंशो नानाव्यपदेशात्”
(२।३।४३) इत्यादिसूत्रेभेद उक्तः ; अत्र आधुनिकानामवच्छेदप्रति-
विम्बादिवादा अपसिद्धान्ता एव, स्वशास्त्रानुक्तसन्दिग्धार्थेषु समान-
तन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वाच्चेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रतिपादित-
मस्माभिः ॥ १५३ ॥

नन्वेवं पुरुषनानात्वे सति—

“एक एव हि भूतात्मा भूतं भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥” (ब्रह्मविन्दु० १२)

“नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्था दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥”

इत्याद्याः श्रुति-स्मृतय आत्मैक्यप्रतिपादिका नोपपद्यन्ते इति ?
तत्राह—

(आत्मैक्यप्रतिपादकश्रुतिविरोधपरिहारः ।—)

नाद्वैतश्रुतिविरोधः, जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति, तासां जातिपरत्वात् ; जातिः सामान्यैकरूपत्वं, तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात् ; न त्वखण्डत्वे, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूपताऽर्थकत्वमुत्तरसूत्रा-
ह्वयते । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे—“आत्मा इदमेक एवाग्र आसीत्” (ऐत० १।१) “सदेव सौख्येदमग्र आसीत्” (छान्दो० ६।२।१) “एकमेवाद्वितीयम्” (छान्दो० ६।२।१) इत्याद्याद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्येयं, जातिपरत्वात् विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः ।

तत्राद्यव्याख्यायामयं भावः,—आत्मैक्यश्रुति-स्मृतिष्वेकादिशब्दा-
श्चिदेकरूपतामात्रपराः, भेदादिशब्दाश्च वैधर्म्यलक्षणभेदपराः,

“एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनजस्य न विद्यते ॥”

इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थचावश्यकत्वात् ; अन्यथा अवस्थानत्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतशब्दोक्ताया अवस्थानत्रयाभिमाननिवृत्ते-
रसम्भवात्, तथैकरूपताप्रतिपादनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मनां स्वरूपबोधनसम्भवाच्च । न चान्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं विशिष्य ब्रह्मणाऽपि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते, शब्दानां सामान्यमात्र-
गोचरत्वात् । आब्रह्मक्षम्बपर्यन्तेष्व्यात्मन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुप-
पत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव तावद्विवेचयति, यावन्निर्विशेषे शब्दगोचरे स्वरूपे पर्यवस्यतीति । ततश्च निःशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यो भवति ।
यदि पुनरद्वैतवाक्यान्वखण्डतामात्रपराणि स्युः, तर्हि तेभ्यो नाभिमान-

निवृत्तिः सम्भवति, आकाशे विविधशब्दवदखण्डेष्वप्यात्मनि सुख-
दुःख-तदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः । एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्वा-
वैधर्म्याभयपरत्वे च वाक्यभेदः, अखण्डतापरकल्पनायां फलाभावश्च,
अवैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमाननिवृत्तेः ; अतोऽद्वैतवाक्यानि नाखण्डता-
पराणि, न्यायानुग्रहेण बलवन्तौभिर्भेदग्राहकश्रुति-स्मृतिभिर्विराधाच्च ;
किन्त्ववैधर्म्यलक्षणभेदपराख्येव, साम्यबाधकश्रुति-स्मृतिभिरैकवाक्यत्वात्,
“सामान्यात् तु” (३।२।३२) इति ब्रह्मसूत्राच्चेति । तत्र साम्यं श्रुतयः,
—“यथादकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा
भवति गौतम !” (कठ० ४।१५) “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”
(माण्डु० ३।१।३) इत्याद्याः । स्मृतयश्च—

“ज्यातिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम् ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥

यात्रानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एवं सततं वेद जनस्थोऽपि न मुह्यति ॥”

इत्याद्याः । उक्तश्रुतौ मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्यवचनात् स्वरूप-
भेदाऽप्यात्मनामस्ताति सिद्धम् । अवधर्म्याभेदपरत्वं चास्मन्मते “विष्णुरहं”
“शिवोऽहम्” इत्यादिवाक्यानां मन्तव्यम् । न तु “तत् त्वमसि”
(कान्दो० ६।८।७) “अहं ब्रह्मास्मि” (बृह० ३० १।४।१०)
इत्यादिवाक्यानामपि । तत्र साङ्ख्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव
तदादिप्रदार्थतया “नित्यशुद्ध-मुक्तस्त्वमसि” इत्यादियथाश्रुतस्य तादृश-
वाक्यार्थत्वात् । यदि तु सगर्वाद्युत्पन्नपुत्राणां नारायणाख्य एव तत्-प्रदार्थः,
तदा “तत् त्वमसि” (कान्दो० ६।८।७) इत्यादिवाक्यानामयवैधर्म्यार्थ-
कतेवास्तु । ननु प्रयोजनाभावात् भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति
चेत् ? न, मोक्षापपादनस्यैव प्रयोजनत्वात्, सृष्टि-संहारयोः प्रवाहरूपे-
णानुच्छेदात् तस्यैव मोक्षानुपपत्तेः । अथैवमात्मभेदस्य लोकसिद्धतया
न तत्परत्वं श्रुतीनां घटते इति ? मैवम् ; लाघवतर्कणाकाशवदालम्ब्येकत्व-
स्यानुमानतः प्रसक्तस्य श्रुत्यादिभिर्निषेधात्, स्व-परचैतन्ययोर्भेदस्य
चाप्रत्यक्षत्वात्, देहादिष्वेवानुभवात् । य “एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य

भयं भवति” इत्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदपरति ।
नन्वेवं मुक्तानां प्रतविम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेत् ? उच्यते,
अनेकनेजोनयादित्यनखडलवत् अनेकात्ममयमपि चिदादित्यमखडल-
भेकरसमविभक्तेकपिण्डौकृत्य तस्य किरणवत् स्वांशभूतरसङ्गापुरुषे-
रसङ्गोपाधिष्वनङ्गाविभाग एव प्रतिविम्बादिदृष्टान्तैः प्रतिपाद्यते विभाग-
लक्षणात्त्वचस्य वा वारम्भणमात्रत्वं बोधयितुं, न पुनरखण्डत्वं,

“वायुर्यथैको भुङ्गन् प्रविष्टो” (कठ० २।५।१०)

“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” (कठ० ५।६।१०)

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीनां न्यायानुग्रहेण बलवत्त्वादिति ।

यथा च स्मर्यते—

“यस्य सर्वात्मकत्वेऽपि खण्डाते नैकपिण्डता”

इति ब्रह्मसौमांसायां तु नित्याभिव्यक्ते प्रमेश्वरचैतल्येऽन्येषां लयरूपा-
विभागेनाप्यद्वैतमुक्तं, “अविभागो वचनात्” (४।२।१६) इति
सूत्रेणेति । अद्विकं तु ब्रह्मसौमांसाभाष्ये प्रोक्तमस्माभिरिति दिक् ।

सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः,—प्रलयकाले पुरुषविजातीयं
सर्वमेवासत्, अर्धक्रियाकारित्वाभावात् । पुरुषाणां कूटस्थत्वेनार्धक्रियैवा-
प्रसिद्धेति ; अतः सर्गकाले इव प्रलयेऽपि सत्त्वम् ; अतस्तदात्मनां
विजातीयद्वैतराहित्यम् । तथा सर्गकालेऽपि कूटस्थत्वरूपपारमार्थिक-
सत्त्वनान्यत्वेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोऽप्युप-
पन्ना इति ॥ १५४ ॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धं, तत्
कथमुक्तं जातिपरत्वादिति ? तत्राह—

(पुरुषस्य जातिपरत्वीकृतौ आपत्तिपरिहारः ।—)

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या अतद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्टं बन्धकारणमविवेको यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरुषेष्वतद्रूपं
रूपभेद इत्यर्थः ; अतो अन्तदृष्ट्या न रूपभेदस्तिदिति ॥ १५५ ॥

ननु तस्याऽयनुपलम्भदेकरूपत्वाभावः सेव्यति ? तत्राह—

(पुरुषस्य बहुरूपत्वखण्डनम् ।—)

नाम्नादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः, अत्रैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरैकरूपत्वस्य दर्शनात्
इत्यर्थः ॥ १५६ ॥

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधाय अखण्डाद्वैते बाधकान्तरमाह—

(अखण्डाद्वैतश्रुतौ बाधकान्तरमुद्दर्शनम् ।—)

वामदेवादिर्मुक्तः, नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति, तथाऽपीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननुभवसिद्धः ; अतो
नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः,

“स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप”
इत्यादिवाक्यशतविरोधश्चेति शेषः । न चैवं बन्ध-मोक्षानुपाधेरिवेत्यव-
गन्तव्यं, श्रुति-स्मृतिसिद्धान्तविरोधात् । ‘दुःखं मा भुञ्जीय’ इति कामना-
दर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थत्वाच्च । उपाधिर्दुःखहानस्य
च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरुषार्थत्वात्, पुत्रादिवदिति । यदपि
आधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यते, अद्वैतश्रुतिविरोधात् बन्ध-मोक्ष-सृष्टि-
संहारादिश्रुतयो बाध्यन्ते इति ; तदयसत्, मोक्षाख्यफलज्ञापि
श्रवणकाले एवाभावनिश्चये श्रवणोत्तरं मननादिविधेरननुष्ठानलक्षणा-
ग्रामाख्यप्रसङ्गात्, प्रपञ्चान्तर्गतस्य वेदान्तस्याप्यद्वैतश्रुत्या बाधे वेदान्ताव-
गतेऽप्यद्वैते पुनः संशयापत्तेश्च ; स्वाप्नवाक्यस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे
पुनः संशयवत् । किञ्च, “मित्याहुर्निर्नास्तिकता” इत्यनुशासनाद्वर्मादिषु
स्वापवन्निश्चयादृष्टयो बोधप्रभेदा एव सांख्यिकशब्देन प्रपञ्चस्याविद्यकतायाश्च
तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादेरपि परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयम् ? तत्राह—

(अनादिकालात् परममोक्षाभावोक्तिः ।—)

अनादावद्य यावदभावात्, भविष्यद्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽयं यावच्चेन्मोक्षो न जातः कस्यापि, तर्हि

नविव्यत्कालोऽप्येवं मोक्षगूढ एव स्यात्, सम्यक्साधनानुष्ठानस्याविशेषा-
दित्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्र प्रयोगमाह—

(परममोक्षस्य अभावविषये प्रयोगप्रदर्शनम् —)

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति, वर्तमानकाल-
वदित्यनुमानं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

युक्ताणां यदैकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थवधारितं, तत् किं मोक्ष-
कालः ? किं सर्वदैव ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(पुरुषस्य सदैवैकरूपत्वप्रतिपादनम् ।—)

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपः, व्यावृत्तो निवृत्तो रूपमदो यस्मात्
तथेत्यर्थः, श्रुति-स्मृति-न्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति शेषः । तदुक्तं—

“बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या समाहमिति बध्यते ॥” इति ।

“जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात् स्वप्नान्तरं व्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववंहितम् ॥”

इति च ॥ १६० ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वम् ? तत्राह—

(पुरुषस्य साक्षित्वेऽपि सदैवैकरूपत्वप्रतिपादने युक्तिः ।—)

साक्षात् सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं, तत् साक्षात् सम्बन्धमालात्, न तु
परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षिताऽवगम्यते, “साक्षाद्-
द्रष्टरि संचायाम्” (५।२।८१ पा०) इति साक्षिशब्दव्युत्पादनात् ।
साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धि-
वृत्तेरेव भवति ; अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषः, अन्येषां तु द्रष्टृमालमिति
शास्त्रोक्तो विभागः । ज्ञाननियामकश्चार्थाकारतास्थानीयः प्रतिबिम्बरूप

एव सम्बन्धः, न तु संयोगभावम्, अतिप्रसङ्गादित्यसकृदावेदितम् ।
विष्णुर्देः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् ।
“अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वम्” इति पाठे त्वक्षमत्र बुद्धिः, करणत्व-
सामान्यात् ; तस्या यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः । १६२ ।

उभयरूपत्वाभावसिद्धार्थं पुरुषस्यापरौ विशेषावाह सृताभ्याम्—

(पुरुषस्य नित्यमुक्तत्वोक्तिः ।—)

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदेव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वं, दुःखादेर्बुद्धिपरिणामत्वा-
दित्यर्थः, पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रतिविम्बरूपदुःखनिवृत्तिर्वैयुक्त-
मेव ॥ १६२ ॥

(पुरुषस्य अकर्तृत्वोक्तिः ।—)

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमकर्तृत्वं, तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय उपलक्षणीयाः
“कामः, सङ्कल्पः, विचिकित्सा, श्रद्धा, अश्रद्धा, धृतिः, अधृतिः, धीः, ज्ञोः,
भीरित्येतत् सर्वे मन एव” (ब्रह्म० उ० १।५।३) इति श्रुतिः । इति-शब्दः
पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ ॥ १६३ ॥

नन्वेवं प्रकृति-पुरुषयोरन्योऽन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्वं
बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुति-स्मृत्योरुच्यमानं कथमुपपद्येयाताम् ? तत्राह—

(श्रुति-स्मृत्युक्तपुरुषकर्तृत्वे स्वमतप्रदर्शनम् ।—)

उपरागात् कर्तृत्वं, चित्सान्निध्याच्चित्-

सान्निध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्वयः ; पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्वबुद्ध्युपरागात् ; बुद्धेश्च
यथा चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् ; एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थः ; यथा
अग्न्यायसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः, यथा
वा जल-सूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपः, तथैव बुद्धि-पुरुषयोरिति
भावः । एतच्च कारिकायाऽप्युक्तम्—

“तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
 गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥”
 इति । चित्साविध्यादिति द्विःपाठोऽध्यायमसामिसूचनार्थः ॥ १६४ ॥
 हेय-हानिं तयोर्हेतू इति व्यूहा यथाक्रमम् ।
 चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥
 मङ्गिप्रमाह्वाभुवाणांमर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ।
 शास्त्रं योगवद्वेदं माह्वाप्रवचनाभिधम् ॥
 इति विज्ञानाचार्यनिमित्ते कापिलसाङ्गप्रवचनस्य
 भाष्ये विषयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरिणामित्वोपपादनाय
 प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्वितीयाध्याये वक्ष्यति ; तत्रैव
 प्रधानकार्याणां स्वरूपं विस्तरतो वक्तव्यं, तेभ्योऽपि पुरुषस्यातिस्फुट-
 विवेकाय ; अत एव—

“विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति स विदुषो विमुच्यते ॥”

इति मोक्षवर्मादिषु तयाणामेव ज्ञेयत्ववचनम् । तत्रादावचेतनायाः
 प्रकृतेर्निष्प्रयोजनसद्भूत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्याशयेन जगत्सर्जने
 प्रयोजनमाह—

(प्रधानस्य जगत्सृष्ट्वे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषसूत्रादनुषज्यते । स्वभावतो दुःखबन्धात्-
 विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बरूपदुःखमोक्षार्थं प्रतिविम्बसम्बन्धेन दुःखमोक्षार्थं

वा प्रवानस्य जगत्कर्तृत्वम् । अथवा स्वाद्यं स्वस्य पारमाथि-
दुःखमोक्षार्थमित्यर्थः । यद्यपि मोक्षवद्भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं, तथाऽपि
मुख्यलान्मांश्च एवोक्तः ॥ १ ॥

ननु मोक्षाद्य चेतु सृष्टिः, तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुनः पुनः
सृष्टिर्न स्यादिति ? तत्राह—

(विरक्तस्य मोक्षलाभोक्तिः ।—)

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टेर्मोक्षः, किन्तु बहुशो जन्म-मरण-व्याध्यादिविविधदुःखेन
भृशं तप्तस्य ; ततश्च प्रकृति-पुरुषयोर्विवेकख्यात्योत्पन्नपरवैराग्यस्यैव
मोक्षोत्पत्तिमिद्वैरित्यर्थः ॥ २ ॥

सकृत् सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—

(सहसा वैराग्यानुत्पत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

**न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिः, अनादिवासनाया
बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥**

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति । तत्रापि श्रवणमात्राच्च वैराग्य-
सिद्धिः, किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च भटिति न भवति, अनादि-
सिद्ध्यावासनाया बलवत्त्वात्, किन्तु योगनिष्ठया । योगे च प्रतिबन्ध-
बाहुल्यमित्यतो बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित् कस्यचिदेव
सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेतुन्तरमाह—

(सृष्टिप्रवाहे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तव्या भवन्ति स्त्रीपुत्रादिर्भेदेन,
एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्ख्यापुरुषा विमोचनीया भवन्ति ;
अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते.
पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रं—“कृतार्थं प्रति नष्ट-
मय्यनष्टं, तदन्यसाधारणत्वात्” (साध० पा० २२) इति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव सृष्टृत्व कथमुच्यते, “एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
(तैत्तिरी २।१।१) इति श्रुत्या पुरुषस्यापि सृष्टृत्वसिद्धिरिति ? तत्राह—

(पुरुषे सृष्टृत्वाध्यासोक्तिः ।—)

प्रकृतिवास्तव च पुरुषस्याध्यासोक्तिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ सृष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य सृष्टृत्वाध्यास एव श्रुतिषु
सिध्यति. उपामनायामेव श्रुतेस्तात्पर्यात्, “अजामेकाम्” (श्वेताश्व ४।५)
इत्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः सृष्टृत्वसिद्धेः, पुंसां कूटस्थचिन्मावताबोधक-
श्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । अयं चाध्यास उपचाररूपो लोके सिद्ध
एवास्ति ; यथा स्वशक्तिषु यो विदु वर्तमानौ जय-पराजयौ राजन्यपचर्यन्ते,
तत्र स्वशक्तौ प्रकृतौ वर्तमानं सृष्टृत्वादिकं शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यन्ते,
शक्ति-शक्तिमदभेदात् । तदुक्तं कौमे—

“शक्ति-शक्तिमतीर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योर्गिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥”

इति । भेदमन्योऽन्याभावभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादितत्त्वोपासकाः
पश्यन्तीत्यर्थः । तयोश्चादाहरणम्—“अथात आदेशो नेति नेति”
(बृह ० उ० २।३।६) इत्यादिश्रुतिः, “आत्मैवेदं सर्वम्” (कान्दोग्य ०
३.२५।२) इत्यादिश्रुतिश्चेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वयं प्रकृतावपि सृष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवष्टतं, सृष्टेः स्वप्नादि-
तुल्यताया अपि श्रवणादिति ? तत्राह—

(प्रकृतेरेव सृष्टृत्वोक्तिः ।—)

कार्यतस्तत्त्वसिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहक-
प्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवसृष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुत्यस्त्वनित्यता-
रूपसत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तचांशे वा बोध्याः, अन्यथा सृष्टिप्रतिपादक-
श्रुतिविरोधात्, स्वप्नप्रदार्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्ताविरहा-
च्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तपुरुषं, प्रत्यपि सा प्रवर्तते ? तत्राह—

(मुक्तपुरुषं प्रति प्रकृतेरप्रवृत्तौ युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

चेतनोद्देशान्नियमः, कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चित्तौ संज्ञाने इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिज्ञः । यथैकमेव कण्टकं यश्चेतनोऽभिज्ञस्तस्मादेव मुच्यते, तं प्रथेव दुःखाल्मिकं न भवति, अन्यान् प्रति तु भवत्येव ; तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञात् कृतार्थादेव मुच्यते, तं प्रथेव दुःखाल्मिका न भवति, अन्याननभिज्ञान् प्रति तु दुःखाल्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवस्थेयर्थः । एतेन स्वभावतो बद्धाया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो घटते इत्यतो न मुक्तपुरुषं प्रति प्रवर्तते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यतमात्ममिति यदुक्तं, तन्न युक्तं, प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामौचित्यात् ; दृष्टो हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणाम इति ? तवाह—

(पुरुषे स्रष्टृत्वाध्यासोक्तिसमर्थनाय युक्तिः ।—)

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येन,

अयोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् । तत्र दृष्टान्तः अयोदाहवत्, यथा अयसो न दग्धत्वं साक्षादस्ति, किन्तु स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमव्यतमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यति, सन्दिग्धस्य ते त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्तावुभयोः परिणामकत्वेन गौरवम् ; अन्यथा जपासंयागात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टेः फलं मोक्ष इति प्रागुक्तम्, इदानीं सृष्टेर्मुख्यं निमित्तकारणमाह—

(सृष्टेर्निमित्तकारणनिर्देशः ।—)

राग-विरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिः, वैराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानं, सुक्तिरिति यावत्, अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमिथाश्रयः । तथा च, श्रुतिरपि ब्रह्मादिरूपां विविधकर्म-गतिमुक्त्वा आह—“इति तु कामयमानः, योऽकामः, न तस्य प्राणा

उत्क्रामन्ति” (बृह० उ० ४।४।६) इति । रागवैराग्ये अपि प्रकृति-
धर्माविव । ८ ।

इतः परं सृष्टिप्रक्रियां वक्तुमारभते—

(सृष्टिक्रमवर्णनारम्भः ।—)

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वसुवाङ्मनुवर्त्तते । यद्यपि “एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भत ” (तैत्तिरी० २।१।१) इत्यादिश्रुतावादाविव पञ्चभूतानां सृष्टिः
श्रूयते, तथाऽपि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरिष्टेत्यर्थः । तेज-
आदिसृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टेरापूरणवद्भूतश्रुतावयवादी महदादिसृष्टिः
पूरणीयेति भावः । अत्र च प्रमाणं, षट्सृष्टिवदन्तःकरणातिरिक्ताखिल-
सृष्टेरन्तःकरणवृत्तिपूर्वकत्वानुमानम् । किञ्च—

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥” (सुण्ड० २।१।३)

इति श्रुत्यन्तरस्य पाठक्रमानुरोधेन, “स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धां खं
वायुम्” (प्रश्न० ६।४) इत्यादिश्रुत्यन्तरेण च पञ्चभूतसृष्टेः प्राञ्जलदादि-
सृष्टिरवधार्यते इति । प्राणश्चान्तःकरणस्य वृत्तिभेद इति वक्ष्यति ;
अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव महत्तत्त्वमिति । तथा वेदान्तसूत्रमपि
महदादिक्रमेणैव सृष्टिं वक्ति, “अन्तरा विज्ञान-मनसौ क्रमेण तल्लिङ्गात्”
(२।३।५) इति । सदाकाशयोर्मध्ये बुद्धि-मनसौ उत्पाद्ये इति
क्रमेणेत्यर्थः, मनसि चाहङ्कारस्य प्रवेश इति ॥ १० ॥

प्रकृतेरेव सृष्टृत्वं स्वमोक्षार्थं, तस्या नित्यत्वात् । महदादीनां तु
स्वस्वविकारसृष्टृत्वं न स्वमोक्षार्थम्, अनित्यत्वादिति विशेषमाह—

(महदादीनां पुरुषमोक्षार्थं सृष्टृत्वोक्तिः ।—)

आत्मार्थत्वात् सृष्टेः, नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

एषां महदादीनां सृष्टृत्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वाच्च स्वार्थं
आरम्भः सृष्टृत्वं, विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । परमोक्षार्थकत्वे

चावश्यं पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं, न प्रकृतिमोक्षार्थकत्वं, तस्याः
पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह—

(दिक्कालयोः सृष्टिवर्णनम् । —)

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशिषावेव ;
अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः”
(गण्डप० का० ३।३) इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ
तु खण्डदिक्कालौ, तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः,
आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव
खण्डदिक्कालौ, तथाऽपि विशिष्टस्यातिरिक्तताऽभ्युपगमवादेन वैशिष्टिकनयं
श्रोतस्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमलोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेण्युक्तान् स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण दर्शयति—

(महत्तत्त्वस्य स्वरूपवर्णनम् । —)

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बृद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्चयाख्यः, तस्या-
साधारणी वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिर्देशस्तु धर्म-धर्म्यभेदात् । अस्याश्च
बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसकलकार्य्यव्यापकत्वान्नैश्चर्याच्च मन्तव्यम् ।

“सविकारात् प्रधानात् तं महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥”

इति स्मृतेः । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यत् ऋग्वेदः”
(बृह० उ० २।४।१०) इत्यादि श्रुति-स्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि
महानिति शब्दः बुद्ध्याभिमानित्वेनैव । यथा पृथिव्यभिमानिचेतने
पृथिवीशब्दः, तद्वत् । एवमेव रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्दोऽपि बोध्यः ।
प्रकृत्यभिमानिदेवतामारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्य्यन्तानां स्वस्वबुद्धि-
रूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशा इति ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह—

(महत्तत्त्वस्य कार्यवर्णनम् ।—)

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यपि बुद्धुपादानकानि, नाहङ्कारादुपादानकानि, बुद्धेरिव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेवं कथं नर-पञ्चादिगतानां बुद्ध्यानामधर्मप्रावच्यमुपपद्यताम् ? तत्राह—

(महत्तत्त्वस्य कार्यान्तरवर्णनम् ।—)

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागात् विपरीतं बुद्धधर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यधर्मकमपि भवेतीत्यर्थः । एतेन सर्वे एव पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः, सर्वोपाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवावरणादिति । नन्वेवं धर्माद्यवस्थानाथं बुद्धेरपि नित्यत्वात् कथं कार्यतीति चेत् ? न, प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवासनादीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थायामङ्गुरवदुपपत्त्यङ्गीकारात् । तथा चाकाशवदेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः, यथाकारणं स्वाकारः, प्रकृतिप्रभावादिति ॥ १५ ॥

महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति—

(अहङ्कारस्य स्वरूपवर्णनम् ।—)

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहं करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् ; अन्तःकरणद्रव्यम् । स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तः, असाधारणवृत्तितानूचनाय । बुद्ध्या निश्चिते एवार्थेऽहङ्कारसमकारौ जायेते ; अतो वृत्त्योः कार्य-कारणभावानुसारं वृत्तिमतोरपि कार्य-कारणभाव उच्यते इति प्रागेवोक्तम् ; अन्तःकरणमेकमेव बीजाङ्गुर-महावृक्षादिवदवस्थात्रयमात्मभेदात् कार्य-कारणभावापद्यते इति च प्रागेवोक्तम् ; अत एव वायु-मात्रयोः,—

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरौश्वरः”

इति मनोबुद्धोरेकपर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥

क्रमागतमहङ्गारस्य कार्य्यमाह—

(अहङ्गारस्य कार्य्यवर्णनम् ।—)

एकादश-पञ्चतन्मात्रं यत्कार्य्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्गारस्य कार्य्यमिच्छयः । सद्यः अनेनेन्द्रियेणैदं रूपादिकं भोक्तव्यम्, इदमेव सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवाद्रिसर्गेष्विन्द्रिय-तद्विषयोत्पत्त्या अहङ्गार इन्द्रियादिहेतुः, लोकं भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणद्वारादर्शनात्, “रुधरागादभूच्चक्षुः” इत्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः ; अतश्च भूतेन्द्रियार्थमध्ये रागधर्मक मन एवादावहङ्गारादुत्पद्यते इति विशेषः, तन्मात्रादीनां रागकार्य्यत्वादिति ॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

(सात्त्विकाहङ्गारस्य कार्य्यवर्णनम् ।—)

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादह-

ङ्गारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये सात्त्विकम्, अतस्तत् वैकृतात् सात्त्विकाहङ्गाराज्जायते इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्गारात् दशेन्द्रियाणि, तामसाहङ्गाराच्च तन्मात्राणीत्यधिगन्तव्यं—

“वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चैहं त्रिधा ।

अहं-तत्त्वाद्विकृर्वाणामनो वैकारिकादभूत् ॥

वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञान-कर्ममयानि च ॥

तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् ; अत एव पूराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तं—

“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्गारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादभयम् ॥”

इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञान-कर्मन्द्रिये । ननु “देवतालय-

श्रुतिः” (२।२१) इत्यागामिसूत्रे करणानां देवान् वक्ष्यति ; तत् कथं कारिकायाऽपि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति ? उच्यते— समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिचेतना एव चक्षुरादिदेवता श्रूयन्ते ; अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतैवेव पर्यवस्यति । तथा च, व्यष्टि-समष्ट्योरेकताऽऽशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणैर्भ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते ; अतः समष्टौन्द्रियाणि मनोऽपेक्षया अल्पसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टौन्द्रियापेक्षया अधिकसत्त्वत्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानौत्यविरोध इत्यवगन्तव्यम् ; तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यात् महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम्—

“सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्”

इति स्मरणात् । त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादशभेदाद्वैत्यन्यदेतत् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति—

(एकादशेन्द्रियाणि । —)

कर्मेन्द्रिय-बुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक् पाणि-पाद-पायूपस्थानि पञ्च , ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षु-श्रोत्र-त्वग्रसना-घ्राणाख्यानि पञ्च ; एतैर्दशभिः सहान्तरं मनः एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् ; तथा च, अहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति—

(इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतनिरसनम् । —)

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काल-लुप्तस्याचार्यवाक्यात् मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिः “अहं बहु स्याम्” (छान्दो० ६।२।३) इत्यादि । ननु “अन्नमय हि सौम्य ! मनः” (छान्दो० ६।५।४) इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेत् ? न ; प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततया आहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् ; भूतानामपि हिरण्यगर्भमङ्गलजन्यतया

अन्नस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमन-आदौनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां
भूतभ्यांऽभिव्यक्तिमालेख तु भौतिकश्रुतिर्गोणीति ॥ २० ॥

ननु तथाऽप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते, “अस्य पुरुषस्याग्निं
वाग्येति, वातं प्राणः, चक्षुरादित्यम्” (बृह० उ० ३।२।१३) इत्यादि-
श्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात्
कारस्य एव हि कार्यस्य लयः ? इत्याशङ्क्याह—

(देवतालयश्रुतेः तात्पर्यवर्णनम् ।—)

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य, नारम्भकविषयिणीत्यर्थः,
अनारम्भकेऽपि भूतज्ञे जलविन्दोर्लयदर्शनात्, अनारम्भकेऽपि भूतेषु
आत्मनो लयग्रवणाच्च, “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्धवान्
विनश्यति” (बृह० उ० २।४।१२) इत्यादि श्रुताविति भावः ॥ २१ ॥

इन्द्रियान्तर्गतं मनो नित्यमिति केचित्, तत् परिहरति—

(मनसो नित्यत्वखण्डनम् ।—)

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति—

“एतस्माज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च” (मुण्ड० उ०
३।१।३) इत्यादिश्रुतेः, ब्रह्माद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसोऽप्यपचया-
दिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः । तथा चोक्तं—

“दशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च”

इति । मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यवोजपराणीति ॥ २२ ॥

गालकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति—

(गोलकानाम् इन्द्रियचमतखण्डनम् ।—)

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतोन्द्रियं, न तु प्रत्यक्षं, भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने गोलके
ज्ञादात्मनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव पाठः ॥ २३ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारोति मतमपाकरोति—

(इन्द्रियाणामेकत्ववादनिवसनम् ।—)

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपि इन्द्रियभेदः सिध्यति, शक्तीना-
मपीन्द्रियत्वात् ; अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्मद्वद्भारानानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्यायविरोधः ?
तत्राह—

(इन्द्रियोत्पत्तिविषये न्यायविरोधखण्डनम् ।—)

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुशमम् ॥ २५ ॥

एकस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ये दश शक्तिभेदा इत्याह—

(मनस उभयात्मकत्वनिर्देशः ।—)

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञान-कर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यस्यार्थं स्वयं विवृणोति—

(मनस उभयात्मकत्वस्य अर्थनिर्देशः ।—)

गुणपरिणामभेदान्नानात्वम्, अवस्थावत् ॥ २७ ॥

यद्येक एव नरः सङ्गवशान्नानात्वं भजते, कामिनीसङ्गात् कामुकः,
विरक्तसङ्गाद्विरक्तः, अन्यसङ्गाच्चान्यः, एवं मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गाच्चक्षु-
रायेकीभावेन दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति ; तल हेतुः,
गुणेत्यादि—गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः । एतच्च
“अन्यतमना अभूवं, नाशौषम्” (बृह० उ० १।५।३) इत्यादिश्रुतिसिद्धा-
च्चक्षुरादीनां मनःसंयोगं विना व्यापाराच्चमत्वादनुमीयते ॥ २७ ॥

ज्ञान-कर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह—

(ज्ञान-कर्मेन्द्रिययोः विषयनिर्देशः ।—)

रूपादि-रसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अक्षरज्ञानां मलः पुत्तैषादिः । तथा रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दा वक्तव्या-

दातव्य-गन्तव्यानन्दयितव्योत्सृष्टव्याञ्चोभयोर्ज्ञान-कर्मेन्द्रिययोर्देश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं चोपस्थस्योपस्थान्तरं विषय इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनोपकारेणैतानीन्द्रियाणीत्युच्यते, तदुभयमाह—

(इन्द्रियाणां सात्मनः करणत्वं निर्देशः ।—)

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्ख्ययुतत्वं चात्मनः पुरुषस्य दर्शनादिबुद्धौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु द्रष्टृत्व-श्रोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां, वक्तृत्वादिकं क्रियाभावं, तत् कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेत् ? न, अयस्कान्तवत् सान्निध्यमात्रेण दर्शनादिबुद्धिर्कर्तृत्वस्यैवाल द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवति, आज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् ; तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्यखिलकरणैर्द्रेष्टा वक्ता सङ्ख्ययुता चेत्येवमादिर्भवति, संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वात्, अयस्कान्तमणिवदिति । कर्तृत्वं चाल कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, करणत्वं क्रियाहेतुव्यापारत्वं, तत्साधकतमत्वं वा, कुठारादिवत् । यत् तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते, तदनुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम्—

“अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमावतः ॥”

इति । अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्व-वक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते, “न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” (ब्रह्० उ० ४।३।२३) “न वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यते” (ब्रह्० उ० ४।३।२६) इत्यादिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिबुद्धीनामेव करणत्वमुक्तम्, अत्र कथमिन्द्रियस्योच्यते इति चेत् ? न, अत्र दर्शनादि-रूपपासु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिबुद्धिष्वेवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात्, तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले बुद्धीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति ॥ २९ ॥

इदानीमुन्तःकरणलयस्यासाधारणबुद्धीराह—

(अन्तःकरणत्रयस्य असाधारणवृत्तिनिर्देशः ।—)

त्रयाणां खालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महदङ्गार-मनसां खालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणमसाधारणो
वृत्तिर्ग्रेषामिति मध्यमपदलोपी विग्रहः, तस्य भावस्तत्त्वमिथर्थः । लोके च
महतो लक्षणमश्वमायादिप्रकृष्टगुणवत्त्वम् । अहङ्कारस्य चाल्पव्यभिचमान-
गुणारापः । मनसश्च इदमस्त्रियङ्गोकरणमिति ; तथा च, बुद्धेर्वृत्तिरश्व-
सायः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, सङ्कल्पविकल्पौ मनस इत्यायातम् । सङ्कल्प-
श्चिक्रोर्वा, “सङ्कल्पः कर्म मानसम्” इत्यनुशासनात् ; विकल्पश्च संशयः,
योगोक्तमप्रविशेषो वा, न तु विशिष्टज्ञानं, तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां साधारणी वृत्तिमप्याह—

(अन्तःकरणत्रयस्य साधारणवृत्तिनिर्देशः ।—)

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपाः पञ्च वायवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धाः, ते
सामान्या साधारणी करणस्थान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा
इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तं—

“खालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चः ॥” (ईश्व० का० २६)
इति । अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव, ते चान्तःकरणवृत्त्या
जीवनयोर्निप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्ते इति कृत्वा प्राणाद्याः करणवृत्ति-
रित्यभेदनिर्देश इत्याह । तत्र ; “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” (२।१।६)
इति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधा-
दत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात्, मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया
सामानाधिकरत्येनैवौचित्याच्च । वायु-प्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु—

“एतस्माज्जायते प्राणो-मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥” (मुण्ड० २।१।३)
इत्याद्या इति । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता,
बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूक्ष्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरण-

परिणामिऽपि वायुतुल्यतश्चारविशेषात् वायुदेवताऽधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यव-
हारापपत्तिरिति ॥ ३१ ॥

वैशेषिकाणांमिवस्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः क्रमेणैव
भवति, नैकदेव्याह—

(इन्द्रियवृत्तौ क्रमाक्रमनियमभावोक्तिः ।—)

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिसाङ्ख्यस्यास्माकमदोषत्वात् सामग्रीसमवधाने
सत्यनेकैरप्यौन्द्रियैरेकदेकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः । इन्द्रिय-
वृत्तीनां विभागश्च कारिकाया व्याख्यातः,—

“शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमावमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥”

अलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम्—

“अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तथा ॥”

इति । परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तथा जात्यादिभिर्ज्ञानं
सविकल्पकं तथा अलोचनाख्यं भवति इत्यर्थः । तथा च, निर्विकल्पक-
सविकल्पकरूपं द्विविधमयैन्द्रियकं ज्ञानमालोचनसंज्ञमिति लब्धम् । कश्चित्
तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति, सविकल्पकं तु
मनोमात्रजन्यमिति श्लोकार्थमाह । तत्र ; योगभाष्ये व्यासदेवैर्विशिष्ट-
ज्ञानस्यापि ऐन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्, इन्द्रियैर्विशिष्टज्ञाने बाधका-
भावाच्च । स एव सूत्रार्थमयैव व्याचष्टे—“वाञ्छेन्द्रियमारभ्य
बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण भवति, कदाचित् तु व्याप्रादि-
दर्शनकाले भयविशेषात् विद्युल्लतेव सर्वकरणेष्वेकदैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थः”
इति । तदयसत् ; सूत्रे इन्द्रियवृत्तीनामेव क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात्
न बुडाहङ्कारवृत्त्योः प्रसङ्गोऽयस्ति । किञ्च, एकदा अनेकेन्द्रियवृत्तावेव
वादिविप्रतिपत्त्या तन्निर्णयपरत्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वप्रतिषेधाय,
न तु काकदन्तान्वेषणपरत्वमिति ॥ ३२ ॥

पिण्डोक्त्य बद्धिवृत्तौः संसारनिदानताप्रतिपादनार्थमादौ दर्शयति—

(वृत्तोना पञ्चविधत्वंनिर्देश ।—)

वृत्तयः पञ्चतय्य, क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु, वृत्तयः पञ्चतय्य पञ्चप्रकारा एव, नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदा सासारिकवृत्तयः, अक्लिष्टाश्च तद्विपर्यया योग-कालोन्वृत्तयः । वृत्तोना पञ्चप्रकारत्वं पातञ्जलभूतेशोक्त—“प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः” (समा० पा० ६) इति । तत्र प्रमाणवृत्ति-रत्नायुक्ता । विपर्ययस्त्वस्मात्कीर्तिविकाग्रह एव, अन्यथाख्यातेर्निरास्यत्वात् । विकल्पस्तु विशेषदर्शनकानिऽपि राक्षो शिरः पुरुषस्य चैतन्यमित्यादि-ज्ञानम् । निद्रा च सुषुप्तिकालोना बुद्धिवृत्तिः । स्मृतिश्च संस्कारजन्यं ज्ञानमिति । एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम् ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता, एतदौपाधिष्वेव पुरुषस्यान्यरूपता, न स्वतः ; एतद्विवृत्तो च पुरुषः स्वरूपेऽवस्थितो भवतीत्यनयाऽपि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाययति—

(पुरुषस्य स्वरूपनिर्देश ।—)

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासां वृत्तोनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिबिम्बकः स्वस्थो भवति कैवल्ये इवान्यदाऽपीत्यर्थः । तथा च योगसूत्रत्रय—“योगश्चित्तवृत्ति-निरोधः” (समा० पा० २) “तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थानम्” (समा० पा० ३) “वृत्तिसारूप्यमितरत्र” (समा० पा० ४) इति । इदमेव च पुरुषस्य स्वस्थत्वं यत्, उपाधिवृत्तेः प्रतिबिम्बस्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चावस्था पुरुषस्य वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा—

“अनाप्ताखिलशैलादि-प्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्यात् दर्पणे दर्पणता केवलं त्वस्वरूपिणी ।

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भूते ।

स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्यवीक्षणे ॥”

इति ॥ ३४ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति—

(वृत्तिविरामे पुरुषस्य लब्धताप्रतिपादने दृष्टान्तः ।—)

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

चकारो हेतौ ; कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जपाकुसुमेन स्फटिक-
मणिः रक्तोऽच्छोऽन्वया भवति, तन्निवृत्तौ च रागशून्यः स्वस्थो भवति,
तद्वदिति । तदेतदुक्तं कौर्मे—

“यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥”

इति ॥ ३५ ॥

ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्ततां, पुरुषस्य कूटस्थत्वादीश्वरस्य च
प्रतिषिद्धत्वादिति ? तत्राह—

(करणानां प्रवृत्तौ हेतुनिर्देशः ।—)

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोऽस्मात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भवः ; करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुष-
स्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थः । अदृष्टं चोपाधरेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—

(करणानां स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तनिर्देशः ।—)

धेनुवत् वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं स्रवति, नान्यं यत्नमपेक्षते, तथैव
स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । दृश्यते च
सुषुप्तात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एतदेव कारिकयाऽप्युक्तं—

“स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्परकृतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥”

इति ॥ ३७ ॥

वाङ्मन्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानि ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(करणानां सङ्गानिर्देशः ।—)

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणवयं, दश बाह्यकरणानि, मिलित्वा त्रयोदश ; तेष्वपि

व्यक्तिभेदेनानन्त्यं प्रतिपादयितुं विधमिदमुक्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं करण-
मित्याशयेनोक्तम् अवान्तरभेदादिति एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणा-
नामनैकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणम्, अन्येषां च करणत्वं
गौणं, तल को गुणः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(बुद्धिव्यतिरिक्तानां करणानां गौणत्वकथनम् ।—)

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्,

कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः करणस्य बुद्धेर्गुणः परम्परया अस्ति,
अतस्त्वयोदशविधं करणमुपपद्यते इति पूर्वसूत्रेणान्वयः । कुठारवदिति—
यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव छिदायां मुख्यकरणत्वेऽपि
प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं, तथेत्यर्थः । अन्तःकरण-
स्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह—

(करणेषु बुद्धेः प्राधान्यनिर्देशः ।—)

द्वयोः प्रधानं मनः, लोकवत् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्वाङ्मान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यं, साक्षात् करण-
मिति यावत्, पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव
लाको राज्ञः प्रधानो भवति, अन्ये च तदुपसर्जनोभूता ग्रामाध्यक्षादयः,
तद्वदित्यर्थः । अत्र मनःशब्दो न तृतीयान्तःकरणवाची, वक्ष्यमाणस्य
अखिलसंस्कारधारत्वस्य बुद्धातिरिक्तेष्वसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धि-
कल्पनवैयर्थ्यादिति ॥ ४० ॥

बुद्धेः प्रधानत्वे हेतूनाह त्रिभिः सूतैः,—

(बुद्धेः प्रधानकरणत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचारादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(बुद्धेः प्रधानकरणात्वे हेत्वन्तरनिर्देशः ।—)

तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरवाखिलसंस्काराधारता, न तु चक्षुरादेरहङ्कार-मनसोर्वा, पूर्व-
दृष्ट-श्रुताद्यर्थानामन्व-बधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः, तत्त्वज्ञानेनाहङ्कार-
मनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्शनाच्च ; अतोऽशेषसंस्काराधारतयाऽपि बुद्धेरेव
सर्वेभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

(बुद्धेः प्रधानकरणात्वे हेत्वन्तरनिर्देशः ।—)

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया वृत्त्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः । चिन्ता
वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा, तदाश्रयतया च चिन्ताऽपरनाम्नी
बुद्धिरेव श्रेष्ठा अन्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्यैवास्तु ? तत्राह—

(चिन्तावृत्तेः स्वतः पुरुषानिष्ठत्वोक्तिः ।—)

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत्, कूटस्थत्वादित्यर्थः । इत्थं वा व्याख्येयं
—नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु, कृतजनवान्तरकरणैः ? इत्याशङ्क्या-
माह—सम्भवेन्न स्वत इति । चक्षुरादिद्वारातां विना अखिलव्यापारेषु
बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेत्, अन्धादेरपि रूपादिदर्शनापत्ते-
रित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्वेवं बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तम् ? तत्राह—

मनस उभयात्मकत्वोक्तौ हेतुनिर्देशः ।—)

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः, क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावः ; चक्षुरादि-
व्यापारेषु मनः प्रधानं, मनोव्यापारे चाहङ्कारः, अहङ्कारव्यापारे च बुद्धिः
प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं, न बुद्धान्तरमित्येवं व्यवस्था किञ्चि-
मित्तिका ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(पुरुषविग्रहे बुद्धिविग्रहस्य व्यवस्थितकरणत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

तत्कर्मार्जितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा, लोकवत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषोयत्कर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा सर्वव्यापारो भवति, लोकवत् ; यथा लोके येन पुरुषेण क्रियादिर्ममणा अर्जितो यः कुठारादिः, तत्पुरुषार्थमेव तस्य छिदादिव्यापार इत्यर्थः ; अतः करणव्यवस्थेति भावः । यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे कर्म नास्ति, तथाऽपि भोगसाधनतया पुरुषस्वामिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषस्य कर्मोच्यते । ननु कर्मण एव तत्पुरुषोयत्वे किं नियामकम् ? इति चेत्, तथाविधं कर्मान्तरमेव ; अनादित्वात् तु नानवस्थादोषार्थेति । यत् तु कश्चिदविवेकी वदति, बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति तत्र ; योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्यैवोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्माद्यसम्भवाच्च ; अन्यथा प्रतिबिम्बस्य कर्म-तद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्बत्वाभिमतपुरुषकल्पनावैयर्थ्यस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥

बुद्धेः प्राधान्यं प्रकटोक्तुमुपसंहरति—

(बुद्धेः प्रधानकरणत्वोक्तेरुपसंहारः ।—)

**समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं, लोकवत्
लोकवत् ॥ ४७ ॥**

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापारः, तथाऽपि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके हि राजार्थकत्वाविशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं, तद्वदित्यर्थः ; अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयते इति । वोष्ठा अध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसङ्ख्यकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममत्राध्यायेऽनुवर्णितम् ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

इतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि शरीरद्वयं च वक्तव्यं, ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेतुपरवैराग्यार्थं, ततश्च पर-
वैराग्याय ज्ञानसाधनान्यखिलानि वक्तव्यानीति तृतीयारम्भः ।

(महाभूतारम्भोक्तिः ।—)

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेषः शान्त-घोर-मूढत्वादिरूपो यत्नेत्यविशेषो भूतसूक्ष्मं पञ्चतन्मात्राख्यं, तस्मात् शान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यालकता हि शान्तादिरूपा स्थूल-
भूतेष्वेव तारतम्यादिभिरभिव्यज्यते, न सूक्ष्मेषु, तेषां शान्तैकरूपतयैव योगिष्वभिव्यक्तेरिति ॥ १ ॥

तदेवं पूर्वाध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्माच्छरीर-
द्वयोत्पत्तिमाह—

(त्रयोविंशतितत्त्वात् शरीरद्वयारम्भोक्तिः ।—)

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूल-सूक्ष्मशरीरद्वयस्यारम्भ इत्यर्थः ॥ २ ॥
सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यथाऽनुपपत्तिं प्रमाणयति—

(त्रयोविंशतितत्त्वात् पुरुषस्य संसृतिनिर्देशः ।—)

तद्वीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य वीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्भेतोः पुरुषस्य
संसृतिर्गतागते भवतः, कूटस्थस्य विभुतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः ।
त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं
देहात् देहं संसरति,

“मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥”

इत्यादिस्मृतिभिः पूर्वसर्गोक्तैरवोत्सर्गतः सर्गान्तरेषूपभोगसिद्धेः ;
अत एव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति—“सम्परिष्वक्तः” (३।१।१) इति ॥ ३ ॥

संस्मृतेरवधिमयाह—

(संस्मृतेरवधिनिर्देशः ।—)

आ-विवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव
प्रवर्त्तनं संस्मृतिरावश्यकी, विवेकोत्तरं च न सत्यम् ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह—

(संस्मृतेर्हेतुनिर्देशः ।—)

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यभावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

देहसत्त्वेऽपि संस्मृतिकाले भोगो नास्तीत्याह—

(संस्मृतिकालेऽपि भोगाभावोक्तिः ।—)

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संस्मृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्ण-सुख-दुःखादिद्वन्द्वैः
परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तं—

“संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्”

इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥

अतः परं शरीरद्वयं विशिष्टं वक्तुमुपक्रमते—

(द्विविधशरीरनिर्देशः ।—)

मातापितृजं स्थूलं प्रायशः, इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येन, अशोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य
स्मरणात् । इतरच्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं, सर्गाद्युत्पन्नत्वात्
इत्यर्थः ; तदुक्तं कारिकया—

“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥”

इति । नियतं निवृत्तं, द्विपराङ्मस्यैव गौणनित्यं, प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्ति-
कल्पने गौरवात् । प्रत्ये तु तन्नाशः श्रुति-स्मृतिप्रामाण्यादिष्यते ।
गतिकाले भोगाभाववचनमुत्सर्गाभिप्रायेण, कदाचित् तु त्रायव्योयशरीर-
प्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति ; अतो यममार्गे दुःखभोगवाक्या-
न्युपपद्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूल-सूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य इन्द्रियोगः ? तदव-
धारयति—

(सूक्ष्मशरीरस्य सुख-दुःखादिभोगोक्तिः ।—)

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं, भोगादेकस्य, नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुख-दुःख-
कार्यकत्वं, कुतः ? एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुख-दुःखाख्यभोगात्, न त्वितरस्य
स्थूलशरीरस्य, न तशरीरे सुख-दुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वरदित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह—

(सूक्ष्मदेहस्य स्वरूपम् ।—)

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमष्टाधाराधेयभावेन द्विविधं भवति, तत् सप्तदश मिलित्वा
लिङ्गशरीरं, तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रि-
याणि, पञ्चतन्मात्राणि, बुद्धिश्चेति सप्तदश ; अहङ्कारस्य बुद्धाविवरन्तर्भावः ।
चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदश लिङ्गं सन्तव्यं, न तु सप्तदशमेकं
चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम्, उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतया अत्र
लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च,

“कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षेः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥”

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च । सप्तदश अवयवा अत्र
सन्तीति सप्तदशकां राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूलदेहवह्निङ्गदेहस्य
अवयवित्वं निराकृतम्, अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् ।
स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यते इति । अत्र च
बुद्धिरैव प्रधानत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः । प्राणश्चान्त-

करणस्यैव वृत्तिभेदः ; अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इति । अस्य समुद्रशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति “लिङ्गशरीरनिमित्तक इति मनन्दनाचार्य्य” (६।६६) इति सूत्रेण ; अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणा, तदाश्रयतया त्वन्त्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चादात्कीभविष्यति । ‘चेष्टेन्द्रियार्थाश्रय शरीरम्’ इति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणा कृतमिति ॥ ९ ॥

ननु ‘लिङ्गं चेदेकं, तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगा स्युः ? तत्राह—

(लिङ्गैश्चेऽपि पुरुषभेदे भोगवैलक्ष्ये हेतुनिर्देशः ।—)

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं, तथाऽपि तस्य पञ्चादात्किर्भेदो व्यक्तिरूपेणाशतो नानात्वमपि भवति, यथेदानौमेकस्य पिटलिङ्गदेहस्य नानात्वमशतो भवति पुत्र-कन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह, कर्मविशेषादिति जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः ; यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरं,

“तेषां त्वययवान् सृज्मान् प्रसामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥”

इति । प्रसामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तर—

“तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञा समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥”

इति ॥ १० ॥

नन्वेव भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरव्यवहारः ? तत्राह—

(स्थूलदेहस्य शरीरत्वोक्तौ हेतुनिर्देशः ।—)

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं, तस्याग्रं घाट-
कौशिकदेहे तद्वादो देहवादः, तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादा-
दित्यर्थः, लिङ्गमन्वन्नादधिष्ठानस्य देहत्वम्. अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलत्वा-
देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं
वक्ष्यते ; तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत् तु—

“आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वंक एव किम् ॥”

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते, तत् लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयो-
रन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताऽभिप्रायादिति ॥ ११ ॥

ननु घाटकौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं
प्रमाणम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(लिङ्गशरीराधिष्ठानस्य शरीरान्तरस्य अस्तित्वे युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

न स्वातन्त्र्यात् तद्वते छायावच्चिच्चवच्च ॥ १२ ॥

तल्लिङ्गशरीरं तद्वतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यात् न तिष्ठति ; यथा छाया
निराधारा न तिष्ठति, यथा वा चित्रमित्यर्थः, तथा च स्थूलद्वैहं व्यक्ता
लोकान्तरगमनाय लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः ।
तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तं—

“सूक्ष्मा माता-पितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता माता-पितृजा निवर्तन्ते ॥”

(ईश्व० क्र० ३६) इति । अत्र तन्मात्रकाव्यं माता-पितृजशरीरापेक्षया
सूक्ष्मं यत् भूतपञ्चकं यावद्विज्ञेयस्थायि प्रोक्तं, तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति
स्रष्टुं कारिकाऽन्तरंग—

“चित्रं यथाऽऽश्रयमृते स्थायवादिभ्यो विना यथा छाया ।

तद्वहिना विशेषेण तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥” (ईश्व० क्र० ४६)
इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलावान्तरभेदैरिति यावत् ।
अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गेदावगमेन

“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं सहदादि-सूक्ष्मपर्यन्तम्”

इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः,

किन्तु महदादिरूप यल्लिङ्गं तत् स्वाधारसूक्ष्मपर्यन्तं ससरति तेन सह ससरतीत्यर्थः । नन्वेव लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्य-
मिति चेत् ?

“वासना भूतसूक्ष्मं च कर्म-विद्ये तथैव च ।

दशेन्द्रिय मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ॥”

इति वाग्निष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनैव पृथ्यष्टक-
मपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वामना-कर्म-विद्यानां पृथगुप-
न्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रां दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रिय-
भेदेन पुरह्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्र-
स्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति, पृथ्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति, तदप्रामा-
णिकमिति ॥ १२ ॥

ननु मूर्तद्रव्यतया वायादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गैनाधारोऽस्तु, व्यर्थ-
मन्यत्र सङ्गकल्पनमिति ? तत्राह—

(लिङ्गशरीरस्य स्वतन्त्रतया अवस्थानाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

मूर्तत्वेऽपि न, सङ्घातयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतया अवस्थानं, प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव
सङ्घातसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तैर्जासि पार्थिव-
द्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते, लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयम्, अतो भूतसङ्गत-
मिति ॥ १३ ॥

लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति—

(लिङ्गदेहस्य परिमाणनिर्देशः ।—)

अणुपरिमाणं तत्, कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं, न त्वत्यन्तमेवाणुं, सावयवस्योक्तत्वात् ।
कृतः ? कृतिश्रुते क्रियाश्रुते,

“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च”

(तैत्तिरी० २।५।१) इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य
लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति ।
“तत् गतिश्रुते.” इति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गति-

श्रुतिः,—“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा
अनूत्क्रामन्ति, सविज्ञानो भवति, सविज्ञानमेवान्वदक्रामत” (बृह०
उ० ४।४।२) इति । सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते, सविज्ञानं यदा
स्यात् तथा संसरति चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह—

(लिङ्गदेहस्य परिमाणवत्त्वे युक्त्यन्तरम् ।—)

तदन्नमयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति, विभुत्वे
सति निव्यताऽऽपत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिर्हि “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः,
आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्” (छान्दो० ६।५।४) इत्यादिः । यद्यपि
मन-आदीनि न भौतिकानि, तथाऽप्यन्नसंसृष्टसजातीयान्श्रुतप्राणादन्नमय-
त्वादिव्यवहारो बोध्यः ॥ १५ ॥

अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहादेहान्तरसञ्चारः ? इत्या-
शङ्कायामाह—

(लिङ्गशरीराणां संसृतौ हेतुनिर्देशः ।—)

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां, सूपकारवत् राज्ञः ॥ १६ ॥

यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं, तथा
लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितम्, इदानीं स्थूलशरीरमपि तथा
विचारयति—

(स्थूलदेहस्य पाञ्चभौतिकत्वनिर्देशः ।—)

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

(मतान्तरे स्थूलदेहस्य चातुर्भौतिकत्वोक्तिः ।—)

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥ १८ ॥

(मतान्तरे स्थूलदेहस्य ऐकभौतिकत्वोक्ति ।—)

ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरम्, अन्यानि च भूतान्युपष्टम्भकमात्राणीति भावः । अथवैकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादिशरीरे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता, सूर्यादिलोकेषु च तेज-आद्याधिक्येन तैजसाद्रिता शरीराणां सुवर्णादीनामिवेति ; इममेव पक्षं पञ्चमाध्यायेऽपि सिद्धान्तयिष्यति ॥ १९ ॥

देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह—

(भौतिकदेहे चैतन्यस्य औपाधिकत्वनिर्देशः ।—)

न सांसिद्धिकं चैतन्यं, प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

बाधकान्तरमाह—

(भौतिकदेहे चैतन्यस्य औपाधिकत्वनिर्देशे युक्त्यन्तरम् ।—)

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरण-सुषुप्त्याद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरण-सुषुप्त्यादिकं हि देहस्याचेतनता, सा च स्वाभाविक-चेतन्ये सति नोपपद्यते, स्वभावस्य यावद्द्रव्यभाविन्यादिति ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेरिति यन्तं, तत्राशङ्क्य परिहरति—

(भौतिकदेहे चैतन्यस्य औपाधिकत्वनिर्देशे आपत्तिखण्डनम् ।—)

मदशक्तिवच्चेत् ? प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये

तदुद्भवः ॥ २२ ॥

ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्याद्यतिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते, एव चैतन्यमपि स्यादिति चेत् ? न ; प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांहत्ये तदुद्भवः सम्भवेत्, प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति ; अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्रं सिध्यति ; दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन

चेतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुच्चितं चेतन्यदशनेन प्रत्येकभूते सञ्जचेतन्य-
शक्तिरनुमेयति चेत् ? न ; अनिकभूतेष्वनेकचेतन्यशक्तिकल्पनायां गोत्रेण
लाघवादिकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनौचित्यात् । ननु यथा अवयव-
ऽवर्तमानमपि परिमाण-जलाद्वरणदिकार्यं घटादौ दृश्यते, एवमेव शरीरे
चेतन्यं स्यादिति ? मैवम् ; भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुण-
जन्यतया कारणे चेतन्यं विना देहे चेतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानामित्युक्तं, तत्र लिङ्गानां स्थूलदृक्सूक्ष्माख्य-
जन्मनो यो यः पुरुषार्थो धन येन व्यापारेण सिध्यति, तदाह सूत्राभ्यां—

(ज्ञानात् मुक्तिर्निर्देशः ।—)

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतिर्जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारः, तस्मान्मुक्तिरूपः पुरुषार्थो
भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रथयसर्गतया कारिकायां परिभाषितम्—

“एष प्रथयसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः” (ईश्व० क० ४६)
इति । विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्ते । अत्र च स एव बुद्धिसर्गः प्रयोजन-
योगेन सूत्रैरुच्यते इति विशेषः ॥ २३ ॥

(अज्ञानात् बन्धनिर्देशः ।—)

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययात् सुख-दुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्गसंसृतिर्जो
भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञान-विपर्ययाभ्यां मुक्ति-बन्धावुक्तौ, तत्रादौ ज्ञानान्मुक्तिं
विचारयति—

(ज्ञानान् मुक्तिप्राप्तिविषये विचारः ।—)

नियतकारणत्वाद् यत्सुखय-विकल्पौ ॥ २५ ॥

यद्यपि “विद्यां दधियां च यः वेदोभयं सह” (मैत्रे० उ० ७।८)
इत्यादि श्रूयते, तथाऽयविश्वकनिष्ठतौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियत-
कारणत्वात् अविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो
वा नास्तीत्यर्थः । “तमेव विदिचाऽतिवृत्त्येति, नान्यः पन्था विद्यतेऽय-

नाय” (श्रुताश्च० उ० ३।८) “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्व-
मानशः” (महानारा० उ० १०।५) इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न
मात्रात्मोक्षहेतुत्वं, समुच्चयानुष्ठानं श्रुतिष्वङ्गाङ्गिभावादिभिरभ्युपपद्यते
इति ॥ २५ ॥

समुच्चय-विकल्पयोरभावे दृष्टान्तमाह—

(ज्ञानात् मुक्तिप्राप्तौ समुच्चय-विकल्पाभावे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।—)

स्वप्न-जागरान्यामिव मायिकामायिकाभ्यां

नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्न-जागरपदार्थाभ्यामन्योऽन्यसहकारि-
भावेनैकः पुरुषार्थो न सम्भवति, एवमुभयोर्मायिकामायिकयोरनुष्ठितयोः
कर्म-ज्ञानयोः पुरुषस्य मुक्तिरपि न युक्तित्यर्थः । मायिकत्वं चासत्यत्वम्,
अस्थिरत्वमिति यावत् ; तच्च स्वाप्नेऽर्थेऽस्ति । जाग्रत्पदार्थस्तु स्वाप्नापेक्षया
सत्य एव, कूटस्थपुरुषापेक्षयैवास्थिरत्वेनासत्यत्वात् ; अतः स्वप्नविलक्षण-
ज्ञानादिकार्य्येकरः । एवं कर्माप्यस्थिरत्वात् प्रकृतिकार्य्यत्वाच्च मायिकम् ।
आत्मा तु स्थिरत्वादकार्य्यत्वाच्चाभायिकः ; अतस्तयोरनुष्ठितकर्म-ज्ञानयोः
समानफलदा ट्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव कार्य्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमप्यात्मोपासनाख्यज्ञानेन सह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चय-विकल्पो
स्याताम्, उपास्यस्यामायिकत्वादिति ? तत्राह—

(उपासनाख्यज्ञानेन तत्त्वज्ञानस्य समुच्चय-विकल्पाभावः ।—)

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वम्, उपास्यात्मन्यध्यस्तपदार्था-
नामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपासनस्य मायिकत्वं यस्मिन्नंशे तदाह—

(अंशविशेषे उपासनस्य मायिकत्वनिर्देशः ।—)

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते ध्येयांशे एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । “सर्वं खल्विदं

ब्रह्म" (कान्दो० ३।१४।१) इत्यादिश्रुत्युक्तं ह्युपास्ये प्रपञ्चांशस्य सायिकत्व-
मेवेति ॥ २८ ॥

तर्ह्युपासनस्य किं फलम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(उपासनायाः फलम् ।—)

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनोपास्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुण्यस्य प्रकृतेरिव
सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा दृष्टि-स्थिति-संहारं करोति,
एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तुं भवतीति ॥ २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम्, इदानीं ज्ञानसाधनान्याह—

(ज्ञानसाधनध्यानस्य रागोपघातहेतुत्वम् ।—)

रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागश्चित्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः ।
उपचारेण कार्य-कारणयोरभेदनिर्देशः, रागक्षयस्य ध्यानत्वासम्भवात् ।
अत्र ध्यानशब्देन धारणा-ध्यान-समाधयो यागाक्तास्त्रय एव ग्राह्याः,
पातञ्जलं योगाङ्गानामष्टानामिव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति ।
एतेषां चावान्तरविशिष्टास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं
वक्ष्यति ॥ ३० ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिः, नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्ते-
र्लक्षणमाह—

(ध्यानसिद्धेरुपायनिर्देशः ।—)

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्यानस्य
निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः ; अतस्तावत्पर्यन्तमेव ध्यानं
कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रति-
बन्धापगमात् ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं,
योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम्, “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मन्वा
धीरो हर्षशोकौ जह्वाति” (कठ० २।१२) इत्यादिश्रुति-स्मृत्योक्तदव-
गमादिति ॥ ३१ ॥

ध्यानस्यापि माधनान्याह—

(धारणादित्येण ध्यानमिद्विः ।—)

धारणासन-स्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्येण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्यं क्रमात् सूत्रवयेण लक्षयति—

(धारणायाः स्वरूपम् ।—)

निरोधश्चर्दि-विधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । “प्रच्छर्दन-विधारणाभ्यां वा प्राणस्य”^१
(समा० पा० ३४) इति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यात-
त्वात् । चर्दिश्च वमनं, विधारणत्याग इति यावत्, तेन पुरण-
रेचनयोर्लाभः । विधारणं च कुम्भकम् ; तथा च, प्राणस्य पुरक-रेचक-
कुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं, सा धारणेत्यर्थः । आसन-कर्मणोः
स्वशब्देन पश्चाच्चक्षणीयतया सूत्रे परिशिष्यत एव धारणाया लक्ष्यत्व-
लाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवत् ध्यानशब्देनैव
गृहीता इति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति—

(आसनस्य स्वरूपम् ।—)

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि, तदासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति—

(स्वकर्मणः स्वरूपम् ।—)

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यत्-नियमयोर्ग्रहणम् ; जितेन्द्रियत्वरूपः
प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः ; तथा च,
पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ योगाङ्गान्यत्रापि लभ्यानि ।
यथा तत् सूत्रं—“यत्-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानि” (साध० पा० २६) इति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

मुख्याधिकारिणो नास्ति वहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्यापिचा, केवलाद्वारणा-ध्यानादित्यरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातञ्जल-सिद्धान्तः । जड़भरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि; अतस्तदनुसारिणाचार्या-ऽप्याह—

ज्ञानस्य तत्त्वाधनयोगस्य च उपायनिर्देशः ।—)

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासात् ध्यानरूपादेव वैराग्यसहितात् ज्ञानं तत्त्वाधनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गार्कडेऽपि —

“आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्त्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥”

इति । अथवा वैराग्य ध्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव हेतुतथोक्तौ, च-कारश्च वारणासमुच्चयार्थः । तदेवं ज्ञानान्मोक्षो व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अतः परं “बन्धो विपर्ययात्” इत्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते, तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह—

(बन्धहेतुविपर्ययभेदाः ।—)

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता बन्धहेतुविपर्यय-स्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन श्रुत्यादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणाम-सङ्गहेऽपि न क्षतिः । तत्र अविद्या अनित्याशुचि-दुःखानात्मसु नित्य-शुचि-सुखात्मख्यातिरिति योगे प्रोक्ता । एवमस्मिताऽपि आत्मानात्मनोरिकता-प्रत्ययः, शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्यङ्गरूपः ; अविद्या तु नैवं-रूपा, आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहं-बुद्ध्यपपत्तेः । राग-द्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादिवास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तिरपि स्वरूपमाह—

(विपर्ययहेतोरशक्तेः भेदाः ।—)

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्याता—

“एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवैरशक्तिरदिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥” (इंश्च० क्र० ८६) इति ।

“बाधियं कुठिताऽन्वत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौश्य पङ्गुले क्लैव्योदावर्त्तमुग्धताः ॥”

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयः, स्वतश्च बुद्धेः सप्तदशाशक्तयः ।

अथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विधाता नव, तथा वक्ष्यमाणानामष्ट-
सिद्धीनां च विधाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्वतः परतश्चाष्टाविंशति-
बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तु-शब्द एषां विशेषप्रसिद्धिस्थापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विधातं बुद्धेरशक्ती, ते तुष्टि-सिद्धौ सूत्रद्वयेनाह—

(तुष्टेर्भेदाः ।—)

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

(सिद्धेर्भेदाः ।—)

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥

उक्तानां विपर्ययाशक्ति-तुष्टि-सिद्धीनां विशेषजिज्ञासायां क्रमेण
सूत्रत्रतुष्टयं प्रवर्त्तते—

(बन्धहेतुविपर्ययस्य अवान्तरभेदाः ।—)

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्ताः, ते पूर्ववत् पूर्वाचार्य-
यथोक्तास्तथैव विशिष्य अवधार्याः, विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते इत्यर्थः । ते
चाविद्यादयो मयाऽपि सामान्यत एव व्याख्याताः पञ्चेति ; विशेषतस्तु
द्वाष्टिभेदाः ; तदुक्तं कारिकायां—

“भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्वतामिसः ॥” (ईश्व० क्र० ४८)

इति । अस्यायमर्थः,—अष्टस्वव्यक्त-महदहङ्कार-पञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिष्वनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति । कार्य-कारणभेदेन केवलविकृति-ष्वान्तरात्मबुद्धेरप्यतान्तर्भावः । एवमविद्याया विषयभेदेनाष्टविधत्वात् तत्समान-विषयकस्यास्मिताख्यमोहस्याष्टविधत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दशत्वात् तद्विषयको रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्या-ऽस्मितयोरष्टौ ये विषयाः, ये रागाश्च दश विषयाः, तद्विधातकेष्वष्टादश-स्वष्टादशधा तामिस्राख्यो द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां विनाशादिदर्शना-दष्टादशधा अन्वतामिस्राख्योऽभिनिवेशो भयमिति । एतेषां च तम-आदिसंज्ञा तज्जेतुत्वादिति ॥ ४१ ॥

(अशक्तेरवान्तरभेदाः ।—)

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेवेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंशतिर्विशेषतोऽव-
गन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिष्वेतेतस्मिन्नेव सूत्रेऽष्टाविंशतिधात्वं
मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

(नवधा-तुष्टेर्विवरणम् ।—)

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकाया व्याख्यातं—

“आध्यात्मिक्यश्चतसः प्रकृत्युपादान-काल-भाग्याख्याः ।

वाङ्मा विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहितः ॥” (ईश्व० क्र० ५०)
इति । अस्यायमर्थः,—आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वर्तन्ते
इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतसः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा—साक्षात्कार-
पर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव ; तं च प्रकृतिरेव करोति, अहं तु
कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरन्ध्र इत्युच्यते ।
ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाऽऽख्या सलिलमित्युच्यते । ततश्च
प्रव्रज्यायां बहुकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टि-
ज्ञोष इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या

तुष्टिः, सा भाग्याख्या । वृष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिक्यः । वाङ्मा-
यस्य तुष्टयो वाङ्मयविशेषेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनं रक्षणं च य भोग-हिंसादि-
दोषनिमित्तोपरमाज्जायन्ते । ताश्च तुष्टया यथाक्रमं पारं, सुपारं, पार-
पारम्, अतुत्तमान्ध, उत्तमान्ध इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां
कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तदुच्यते—वित्रकसाचत्कारोऽपि प्रकृति-
परिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनत्येवं-दृष्ट्या या ध्यानाग्निवृत्तौ तुष्टिः,
सा प्रक्रयाख्या । प्रत्रय्योप्पदानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्याना-
दिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसन्न्यासस्यापि कार्त्तिकेनैव मोक्षो
भविष्यति, अज्ञमुद्देशेनेति या तुष्टिः, सा कालाख्या । भाग्यादेव मोक्षो
भविष्यति, न साक्षशास्त्रोक्तसाधने, एवं कुतर्के या तुष्टिः, सा भाग्या-
ख्येत्यादिरर्थ इति । तत्र ; तद्व्याख्यात तुष्टीनामभावश्च ज्ञानाद्यनुकूल-
त्वेनाशक्तिपरिभाषाऽनौचित्यादिति ॥ ४३ ॥

(अष्टासिद्धिर्विवरणम् ।—)

ऊहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

ऊहादिभेदेः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकाया
व्याख्यानम्—

“ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविधातास्वयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रिविधः ॥” (ईश्व० क० ५१)
इति । अन्यायमर्थः,—अत्राध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् तयो
दुःखविधाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वात् गौण्यः
सिद्धयः । तत्रोद्धो यथा—उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवौघाभ्यासवशात्
तत्त्वस्य स्वयमुद्हनमिति । शब्दस्तु यथा—अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा
शास्त्रमाकर्ण्य यत् ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं च यथा—शिष्या-
चार्यभावेन शास्त्राध्ययनात् ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा—स्वयमुप-
देशार्थं गृह्यगतात् परमकारुणिकात् ज्ञानलाभ इति । दानं च यथा—
पुनादिदानेन परितोषितात् ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊह-
शब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्गुश आकारकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरुहादि-
तयः पञ्चधा मदुद्घनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित् त्वेतासामष्ट-

सिद्धीनामद्भुतो निवारकः पूर्वस्त्रिधो विपर्ययाशक्ति-तुष्टरूपो भवति,
बन्धकत्वादिति व्याचष्टे, तच्च ; तुष्ट्यभावस्याशक्तितय बाधिर्यादित्यु-
क्तिसिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योरुभयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् ॥४४॥

ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते, मन्त्रतपः-समाध्यादिभिरप्यपि-
माद्यष्टसिद्धेः सर्वशस्त्रसिद्धत्वादिति ? तत्राह—

(ऊहादिभिर्विना सिद्धिराभ-सद्योक्तिः ।—)

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादृहनादिपञ्चकभिन्नात् तप-आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः । कुतः ?
इतरहानेन विना, यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवति,
अतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव, न तु तात्त्विकी सिद्धि-
रित्यर्थः । तथा चार्त्तं योगदूत्रेण—“ते समाधायुपसर्गा व्युत्थानं सिद्धयः”
(विभू० पा० ३७) इति । तदेवं चानाश्रुक्तिरित्यस्य विस्तरतो बुद्धि-
गुणरूपः प्रथमसर्गः सकार्यवन्था मन्त्ररूपरूपायेन सहोक्तः । एतौ च
बुद्धि-तद्गुणरूपौ सर्गा प्रवाहद्वयव्याप्याऽयं हिंसा वाजादुभवत् । तथा च
कारिका—

“न विना भागैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्धृतिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यरूपात् द्विवधः प्रवृत्तता सर्गः ।” (ईश्व० क्र० ५२)
इति । भावा वासनारूपा बुद्धिज्ञानादिगुणा, लिङ्गं स हतत्वं बुद्धिरिति ।
समाष्टसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥

साम्प्रत व्यक्तभेदः कर्मविशेषादिति सन्निपादकत्वाद्यष्टिष्टिर्विस्तरतः
प्रतिपाद्यत—

(व्यष्टिष्टिप्रतिपादनम् ।—)

दैवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

दैवादिः प्रभेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तस्या, एष्टिरिति शेषः ।
नदेतत् कारिकाया व्याख्यातम्—

“अष्टविक्रान्तो देवोऽर्थग्योऽनृष्यः प्रावधा भवति ।

मानुष्यैकैकविंशः समासता कौतिकाः सर्गः ।” (ईश्व० क्र० ५३)
इति । ब्राह्म प्राजापत्येन्द्र पौलगाव्यर्वाच-राक्षस पश्चाच्चा इत्यष्टविधो

दैवः सर्गः । पद्मः सृष्टिः पक्षिः सरोरुपः स्थावरा इति तैर्योग्येनः पञ्चविधः ।
मानुष्यसर्गश्चैकप्रकार इति । भौतिको भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः,
सकृदाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसृष्टेरप्युक्ताया पुरुषार्थत्वमाह—

(अवान्तरसृष्टेरपि पुरुषार्थत्वोक्तिः ।—)

आ-ब्रह्मस्तन्वयेन तत्कृते सृष्टिरा-विवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखः सारभ्यः स्थावरास्मां व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरुषार्थः
भवति, तत्तत्पुरुषाणां विवेकख्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण—

(सात्त्विकसृष्टेः स्थाननिर्देशः ।—)

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकोऽपि सृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(तामससृष्टेः स्थाननिर्देशः ।—)

तमाविशाला जलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूर्लोकोऽपि इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

(राजससृष्टेः स्थाननिर्देशः ।—)

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोकः इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया विचित्राः
सृष्टयः ? इत्याकाङ्शायामाह—

(सात्त्विकादिसृष्टिवैचित्र्ये कारणनिर्देशः ।—)

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा, गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यद्योक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा
भवति । वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति । यथा गर्भावस्थामारभ्य
यो दासस्तस्य वृत्त्यवासनापाटवेन नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थं
भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

न। चेहः सत्वविशाला सृष्टिरस्ति, तद्धि तत एव कृतावेत्यात् बुद्धयस्य
धिं मोक्षयेति ? तत्राह—

(सात्त्विकसृष्टेरपि हेयत्वनिर्देशः ।—)

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

तत्राव्युत्पत्तावपि संख्यामात्रात्तिरस्ति, अत उत्तरोत्तरयोनियोगाद्धो-
धोयोजिज्मनः संऽपि लोको हेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च—

(सात्त्विकसृष्टेरपि हेयत्वे कारणान्तरनिर्देशः ।—)

समानं जरा-मरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

जराध्व-मानां वृक्षादिस्थावरान्तानां सर्वेषामेव जरा-मरणादिर्दुः-
खः साधारणम्, अतोऽपि हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना, कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह—

(कारणलयादपि कृतकृत्यताऽभावान्तिः ।—)

न कारणलयात् कृतकृत्यता, मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा मग्नादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भवति, तदा
प्रकृतौ लयो भवति, “वैराग्यात् प्रकृतिलयः” इति वचनात् ; तस्मात्
कारणलयादपि न कृतकृत्यता अस्ति, मग्नवदुत्थानात् । यथा जले मग्नः
पुरुषः पुनरुत्तिष्ठति, एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषाः ईश्वरभावेन पुनरावि-
र्भवन्ति, संस्कारादेरक्षयेण पुनः रागाभिव्यक्तेर्विवेकख्यातिं विना दोष-
दृष्टानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनापि न कार्यते, अतः स्वतन्त्रा कथं स्वीपासकस्य दुःख-
निदानमुत्थानं पुनः करोति ? तत्राह—

(प्रकृतिलयानामपि पुनरुत्थानम् ।—)

अकार्यत्वेऽपि तद्व्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यप्रेर्यत्वेऽप्यन्वेष्टाऽनधीनत्वेऽपि तद्व्योगः पुनरुत्था-
नौचित्यं तद्धीनस्य ; कुतः ? पारवश्यात् पुरुषार्थतन्त्रत्वात्, विवेकख्याति-
रूपपुरुषार्थवशेन प्रवृत्त्या पुनरुत्थाप्यते स्वलीन इत्यर्थः । पुरुषार्थादयश्च

प्रकृतेर्न प्रेरकाः, किन्तु प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रवृत्तौ निमित्तानीति न स्वातन्त्र्याहति । तथा च योगसूत्रं—“निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां, वरणाभेदस्तु ततः चैतिकवत्” (केव० पा० ३) इति । वरणाभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह—

(प्रकृतिलयात् पुरुषस्य पुनरुत्थाने प्रमाणम् ।—)

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्वर आदि-
पुरुषो भवति, प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्त्योचित्यात् । “तदेव सक्तः
सह कमणैति लिङ्ग मनो यत्र निषिक्तमस्य” (बृह० उ० ४।४।६)
इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेवमेश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिः ? तत्राह—

(जन्येश्वरसिद्धिः ।—)

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं
तपः” (सु० उ० १।१।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव, नित्येश्वरस्यैव
प्रीतिदास्यत्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पारवश्यमपि प्रतिपादयति,
स होति सूत्रेण । स हि परः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृता-
शक्तिमच्च, अयस्कान्तवत् सन्निधिमालेण प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा
चासमाप्तार्थपुरुषसान्निध्यात् तदर्थमन्येच्छाऽनधीनाया अपि प्रकृते प्रवृत्ति-
प्रावश्यकीति । नन्वेवमेश्वरप्रतिषेधविरोधः ? तत्राह—ईदृशेश्वरसिद्धि-
सिद्धा सान्निध्यमालेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुति-स्मृतिषु सर्वसम्मतैवत्यर्थः ।

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विभुरश्रुते ॥” (कठ० ४।१२)

“सृजते च गुणान् सर्वान् चैतज्ज्ञस्त्वनुपश्यति ।

गुणान् विक्रियते सर्वानुदासौनवदौश्वरः ॥”

ईदृशेश्वरसिद्धि-स्मृत्यप्येतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायः। दिमाः। अतः। तत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समाप्तिना । इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेरज्ञानिपुरुषं प्रति अत्यन्तनिष्ठचित्तरत्न-
लयाख्या वक्तव्या ; तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्याय-
स्यादिमूले दिङ्मात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति—

(विस्तारेण प्रधानसृष्टेः प्रयोजनप्रतिपादनम् । —)

**प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽपि, अभोक्तृत्वादुष्ट-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥**

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्यद्यपि, तथाऽपि परार्थमन्वस्य भोगापवर्गार्थम् ; यथा उष्ट्रस्य कुङ्कुमवहनं स्वाम्यर्थम् । कुतः ? अभोक्तृत्वादचेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः । ननु “विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थे वा—” (२१) इत्यनेन स्वार्थाऽपि सृष्टिरुक्तेति चेत् ? सत्यम् ; तथाऽपि पुरुषार्थतां विना स्वार्थताऽपि न सिध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापदगतात् पुरुषा-
दात्मविमोक्षणमिति । ननु भृशतुल्या चेत् प्रकृतिः, तर्हि कथं स्वामिनी दुःखार्थमपि प्रवर्तते इति चेत् ? न ; सुखार्थप्रवृत्त्यैव नान्तरीयकदुःख-
सम्भवात् दुष्टभृशतुल्यत्वादेति ॥ ५८ ॥

ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः सृष्टृत्वमेव नोपपद्यते, रथादेः परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिदर्शनादिति ? तत्राह—

(अचेतनस्यापि प्रधानस्य सृष्टृत्वोपपादनम् । —)

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवक्षेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्ननेरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परिणमते, एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनाऽपि महदादिरूपपरिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । “धेनुवद्वत्पाय” (२।३७) इत्यनेन सूत्रेणास्य न पौनरुक्त्यं, तत्र करणप्रवृत्तेरेव विचारितत्वात् धेनूनां चेतनत्वादेति ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थहेतुमाह—

(प्रधानस्य सृष्टृत्वप्रतिपादने हेतुप्रदर्शनम् । —)

कर्मवत् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

कालादेः कर्मवत्त्वात् स्वतः प्रधानस्य सृष्टित्वं सिध्यति, दृष्टान्तात् । अर्धैकौ

गच्छति ऋतुरित्यत्र प्रवर्तते इत्यादिरूपं कालादिकर्म स्वत एव भवति, एवं प्रधानस्यापि दृष्टा स्यात्. कल्पनाया दृष्टानुसंगित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तथाऽपि सर्वदं भागादिसाधनमिति प्रतिसन्धानाभावाद्बुद्ध्याः प्रकृतः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्यात्, विपर्ययता च प्रवृत्तिः स्यात् ? तत्राह—

(प्रधानस्य सृष्टृत्वप्रतिपादने हेतुन्तरप्रदर्शनम् ।—)

स्वभावाच्चेष्टतमनभिसन्धानात्, भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा प्रकृष्टभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियता आवश्यकी च स्वामिसेवा प्रवर्तते, न तु स्वभोगाभिप्रेक्षण, तथैव प्रकृतेश्चेष्टितं संस्कारा-
देवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

(प्रधानस्य सृष्टृत्वप्रतिपादने हेतुन्तरप्रदर्शनम् ।—)

कर्माकृष्टैर्वा अनादितः ॥ ६२ ॥

वा-शब्दोऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानादि, अतः कर्मभिराकर्षणादपि प्रधानस्यावश्यकी व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः सृष्टृत्वमिहे परप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षः सिध्यतीत्याह प्रघटकेन—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य,

सूदृढत् पाक्षे ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानस्य सृष्टि-
निवर्तते ; यथा पाकं निष्पन्नं पाचकस्य व्यापारो निवर्तते इत्यर्थः ।
इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः,—“तस्याभिध्यानात्
योजनात् तत्तत्तत्तत् भूयश्चान्ते विश्वनायानिवृत्तिः” (श्वेताश्व० १।१०)
इति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमेकपुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतैः सृष्टिनिवृत्तौ सर्व-
शक्तिप्रसङ्ग इति ? तत्राह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ सर्वसृष्टिप्रसङ्गस्य उक्तम् ।—)

इतर इतरवत्, तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

इतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवत् ब्रह्मदेव प्रकृत्या तिष्ठति ।
कुतः ? तद्दोषात् तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्यदोषादित्यर्थः ।
तदुक्तं योगसूत्रे—“कृतार्थे प्रति नष्टमप्यनष्टं, तदन्यसाधारणत्वात्”
(साध० पा० २२) इति । तथा च, पूर्वसूत्रे या प्रधाननिवृत्तिरुक्ता, सा
विविक्तबोद्धपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमायाश्रुतिरपि ज्ञानिनं प्रत्येव
जन्तव्या, “अजाम्” (श्वेताश्व० ४।५) इति श्रुत्यैकवाक्यत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तेः फलम् ।—)

द्वयोरैकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रधान-पुरुषयोरैकौदासीन्यमेकाकिता, परस्परवियोग इति
ज्ञावत् ; सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यम्, अहं मुक्तः स्यामित्येव
पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रकृतिः कथमन्य-
पुरुषाथ पुनः सृष्टौ प्रवर्तताम् ? न च प्रकृतेरंशभेदाद्वैष दोष इति
वाच्यम् ; मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोग्यसृष्टिदर्शना-
दिति ? तत्राह—

(प्रधानस्य पुरुषान्तर्गं प्रति पुनः सृष्टिप्रवृत्तिकथनम् ।—)

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जु-

तत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्यस्मिन् पुरुषे
सृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति, किन्तु तं प्रति सृजत्येव ; यथा प्रबुद्ध-
रज्जुतत्त्वस्यैवोरगो भयादिकं न जनयति, मृदं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः ।
उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य रज्जुतुल्ये एकस्य समारोपणादिति । एवंविधं
रज्जु-सर्पादिदृष्टान्तानामाश्रयमवबुद्धैर्वाबुधाः केचिद्वेदान्तिब्रूवाः प्रकृतेरन्त्यन्तं

तुच्छत्वं मनोमायत्वं वा तुलयन्ति । एतेन प्रकृतिसम्यक्तावादिसाङ्ख्योक्त-
दृष्टान्तेन श्रुति स्मृत्यर्था बोधनीयाः, न केवलं दृष्टान्तवत्तेनायमर्थः
सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

(प्रधानस्य पुरुषान्तरं प्रति पुनः सृष्टिप्रवृत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धादप्यन्यपुरुषार्थं सृजतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥
ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैरपेक्ष्यविशेषेऽपि कश्चित् प्रत्येव
प्रधानं प्रवर्तते कश्चित् प्रति निवर्तते इत्यत्र किं नियामकम् ? न च कर्म
नियामकं, कस्य पुरुषस्य किं कर्मेत्यत्र नियामकामावादिति ? तत्राह—

(प्रधानस्य पुरुषान्तरं प्रति पुनः सृष्टिप्रवृत्तौ हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको

निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽयं मे स्वाम्ययमेवाहमित्यविवेकादेव प्रकृतिः
सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः, तथा च, यस्मै पुरुषायाल्लान-
मविविध दर्शगितुं वासना वर्तते, तं प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तते इत्येव
नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिस्त्रभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरूपपदार्ता ? तत्राह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

नर्तकोवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिः, चारिता-

र्थ्यात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिरभावः, न तु सामान्येन ; अतः
प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता ;
यथा पण्डितो नृत्यदर्शनाय प्रवृत्ताया नर्तक्यास्तत्विज्ञौ निवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह—

(प्रधानस्य दृष्टिनिवृत्तौ हेतुवन्तरप्रदर्शनम् ।—)

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य,

कुलबधूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामिच-दुःखात्मकत्वादोषदर्शनादपि लज्जितायाः प्रकृते पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं, कुलबधूवत् ; यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलबधूवन् स्वामिनमुपसर्पति, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये—

“सविकाराऽपि मौढ्येन चिरं भुक्ता गुणालना ।

प्रकृतिर्ज्ञातदोषेऽलज्जयेव निवर्त्तते ॥”

इति । एतदेवोक्तं कारिकयाऽपि—

“प्रकृते, सुकुमारतर न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥” (ईश्व० क० ६१)

इति ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिः, तर्हि बन्ध-मोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामप्रतिरिति ? तत्राह—

(अविवेकादेव पुरुषस्य बन्ध-मोक्षोक्तिः ।—)

नैकान्ततो बन्ध-मोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥

दुःखमोगवियोगरूपौ बन्ध-मोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततत्त्वतः, किन्तु चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परमाथतस्तु यद्योक्तौ बन्ध-मोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह—

(प्रकृतेरेव बन्ध-मोक्षोक्तिः ।—)

प्रकृतेराज्ञायात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्ध-मोक्षौ, ससङ्गत्वात् दुःखसाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् ; यथा पशुः रज्ज्वा लिप्ततया बन्ध-मोक्षभागी, तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकया—

“तस्मान्न बध्यतेऽज्ञा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥” (ईश्व० क० ६१)

इति । “द्वयोर्विकतरस्य बौद्धातीत्यमपवर्गः” (३।६५) इति सूत्रे च यः पुरुषस्यापवर्गः उक्तः, स प्रतिविम्बरूपस्य सिद्ध्यादुखस्य वियोग एवेति ॥ ७२ ॥

तल के साधनैर्वन्ध ? वैवा मोक्ष ? इत्याकाङ्क्षायाभाह—

(प्रकृतं बन्ध-मोक्षयोः साधननिर्देशः ।—)

**रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोश-
कारवत्, विमोचयत्येकारूपेण ॥ ७३ ॥**

धर्म-वैराग्यैश्चर्याधर्माज्ञानादेराग्यानैश्चर्यैः सप्तभी रूपधर्मेण खहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुखेन बध्नाति, कोशकारवत् ; कोशकारकतिर्यया स्वनिर्मितेनावसेनात्मानं बध्नाति, तद्वत् । केव च प्रकृतिरेकारूपस्य ज्ञानेनैवात्मानं दुखाब्धोपयतोत्यथ. ॥ ७३ ॥

ननु बन्धं युक्तो अविवेकादिति यदुक्तं तदयुक्तम् ; अविवेकस्याहेत्याहुपादेयत्वात्, लोके दुखस्य तदभावसुखादेरेव च स्वतो हेयोपादेयत्वात् ; अन्यथा दृष्टहानि ? इत्याशङ्क्य चतुर्थसूत्रोक्तं सूत्रं विप्रणोति—

(पुरुषस्य बन्ध-मोक्षयोः अविवेकस्य निमित्तत्वोक्तिसमर्पणम् ।—)

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्ध-मोक्षनिमित्तत्वमेव पुरोक्तं, न त्वविवेक एव ताविति, नाता दृष्टहानिरित्यर्थः । एतच्च प्रथमाध्यायसूत्रेषु स्पष्टम् । अविवेकनिमित्तात् प्रकृत-पुरुषयोः संयोगः, तस्याच्च संयोग-दुत्पद्यमानस्य प्रकृतदुखस्य पुरुषे यः प्रतिविम्बः, स एव दुखभोगो दुखसम्बन्धः, तन्निवृत्तिरेव च मोक्षस्य, पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसंसारभ्याजितिकप्रपयन्तोऽखिलपरिणामः प्रधान-तद्विकारभ्यामेव ; एषां पुरुषस्य रूपाणां एतत्प्राप्त्याप्यर्थः न पित्ररतो विवेचितं, तस्य निमित्तस्य निमित्त्युपायेषु सारभूतमभ्यासमाह—

(तत्त्वाभ्यासात् विवेकसिद्धिकथनम् ।—)

**तत्त्वाभ्यास इति नेतीति त्यागाद्विवेक-
सिद्धिः ॥ ७५ ॥**

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात्, तत्त्वाभ्यासात् विवेकनिष्पत्तिर्भवति, इतरत् सर्वमभ्यासस्याङ्गमात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“अथात आदेशो नेति नेति, न ह्येतस्मादिति, नेत्यन्वत् परमस्ति” (बृह० उ० २।३।६) “स एष आत्मा नेति नेति” (बृह० उ० ३।४।२६) इत्यादिरिति ।

“अव्यक्तान्यविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥”

इति ।—यथा—

“अस्थिश्चक्षुः स यद्युतं सांसृजोऽशितलेपनम् ।

त्वर्मांसं हं दुर्गन्धिपूष्णं मूलपुरीषयोः ॥

जराशोकसमाविष्टं रगाग्रतनमातुरम् ।

रजस्वलमसन्नितु भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

नदीकूलं यथा वृक्षा वृक्षं वा शकुनिर्धृष्टा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कच्छाद्ग्राह्यादिसुच्यते ॥”

इति । एतदेव कारिकायाऽयुक्तम्—

“एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्ति न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं बलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥” (ईश्व० उ० ६४)

इति । नास्मोत्यात्मनः कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्गनिषेधः ।

नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । कवलमित्यस्य विवरणम्—अविपर्ययाद्विशुद्ध-
मिति, अतान्तरा विपर्ययेण विभुतमित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धि-

शब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । “विवेकख्यातिरविहवा हानोपायः” (साध० पा० २६)

इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ॥ ७५ ॥

विवेकसिद्धौ विशेषमाह—

(विवेकसिद्धौ नियमाभावोक्तिः ।—)

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि विवेक-
निष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ; अत उत्तमाधिकारमभ्यास-
प्राटवेनात्मनः सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥

विवेकनिष्पत्त्येव निस्तारः ; नान्यथेत्याह—

(मध्यविवेकस्यापि उपभोगोक्तिः ।—)

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

सकृत् सम्प्रज्ञातयोगिनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्यम-
विवेकोऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रति-
विम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुन-
रुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपाद-
यितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवण-
मनन-ध्यानमात्ररूप इति विभागः ॥ ७७ ॥

(जीवन्मुक्तस्य मध्यविवेकावस्थत्वोक्तिः ।—)

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—

(जीवन्मुक्तस्य प्रमाणम् ।—)

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरु-शिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः ;
जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

(जीवन्मुक्तत्वे श्रुतिवाक्यप्रमाणम् ।—)

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तोऽस्ति—

सा—१३

“दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्वटः ॥”

“ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति” (बृह० उ० ४।४।६) इत्यादिरिति ।
नारदीयस्मृतिरपि—

“पूर्वाभ्यासवलात् कार्ये न लोको न च वैदिकः ।

अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥”

इति ॥ ८० ॥

ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् ? तत्राह—

(विवेकाभावात् उपदेष्टृत्वे दोषनिर्देशः ।—)

इतरथा अन्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा सन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । सामग्री-
णात्सत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत्, कस्मिंश्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्ती-
कुर्यात्, सोऽप्यन्यं, सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति ॥ ८१ ॥

ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् ? तत्राह—

(जीवन्मुक्तस्य सशरीरावस्थाने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

चक्रभ्रमणवत् धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव कियत्कालं चक्रं
भ्रमति, एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं
शरीरं घृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीर-
धारणम् ? न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् ;
“अध्यान-निरोधसंस्कारयोरभिभव-प्रादुर्भावौ निरोधश्चान्वितान्वयो
निरोधपरिणामः” (विभू० पा० ८) इति योगसूत्रतत्त्वस्थिः,
चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया
लोकोऽप्यनुभवाच्चेति ? तत्राह—

(शरीरधारणे संस्कारलेशस्यापि उपयोगिता ।—)

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्काराः, तेषामल्पावशिष्टात् तस्य शरीर-
धारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते,
अविद्याया जलादिरूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात्, योगभाष्ये व्यासै-

(प्रत्यक्षाभावात् धर्माभाव इति मतस्य खण्डनान्तरम् ।—)

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावात् वस्त्वभाव इति नियमो नास्ति, प्रमाणान्तरेणापि वस्तूनां विषयीकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्ममपि साधयति—

(धर्माभाववत् अधर्माभाव इति मंतस्यापि खण्डनोक्तिः ।—)

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मोऽप्येवं प्रमाणानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु विध्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या धर्मसिद्धिः, सा च नास्त्यधर्मः, इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्मः ? इति चेन्न इत्याह—

(अधर्मसङ्गावे स्वमतप्रदर्शनम् ।—)

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

यतः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोलिङ्गमस्ति, “परदारान्न गच्छेत्” इति निषेधविध्यादरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं, तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्त्वेन परिणामाद् व्यापत्तिः ? इत्याशङ्कां परिहरति—

(धर्मादीनामन्तःकरणधर्मत्वनिर्देशः ।—)

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदि-शब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्वे आत्मविशेषगुणा गृह्यन्ते ; न चैवं प्रत्येऽन्तःकरणाभावाद्धर्मादिकं कृतिष्ठत्वं ? इति वाच्यम्, आकाश-वदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशाभावात् । अन्तःकरणं हि कार्य-कारणो-भयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातम् ; अतः कारणावस्थे प्रकृत्यशविशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् ; प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् श्रुत्यादेश्च धर्मादिसिद्धिरिति यदुक्तं, तदयुक्तं, विगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च भवतां श्रुत्यैव बाधात्, “साक्षी ज्ञेता केवलो निर्गुणश्च” (श्वेताश्व० ६।११) “अद्यात् आदेशो नेति नेति”

(बृह० उ० २।३।६) “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्” (कठ० ३।१५) इत्यादिना, “न निरोधो न चोत्पत्तिः” (गोड-
पाद० का० २।३२) “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्”
(कौन्दी० ६।१।४) इत्यादिना चेति ? तदेतत् परिहरति—

(गुणादीनां नात्यन्तबाधोक्तिः ।—)

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां, तद्गुणाणां च सुखादीनां, तत्कार्याणामपि
महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः, किन्तु संसर्गत एव चेतने बाधः,
अयस्योष्णबाधवत् ; तथा कालत एवावस्थादिभिर्बाधो गुणाद्यखिलपरि-
णामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुतः पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति, स्वप्ननोरथादिपदार्थवत् ?
इत्याकाङ्क्षायामाह—

(गुणादीनां स्वरूपतो बाधाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

पञ्चावयवयोगात् सुखसंविद्धिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पक्षीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य ग्रहणं
सर्वविषयोपलक्षकम् । “सुखादिसंविद्धिः” इति पाठस्तु समीचीनः ।
पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञा हेतूदाहरणोपनयन-निगमनानि, तेषां
योगान्मेलनात् सुखाद्यखिलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायं—सुखं सत्,
अर्थक्रियाकारित्वात् ; यदुयदर्थक्रियाकारि तत् तत् सत्, यथा चेतनः ;
पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं, तस्मात् सदिति । चैतनानां
चाविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवार्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यति-
रैक्यनुमानं कर्तव्यं, तत्र च शशशृङ्गादिर्दृष्टान्त इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति, व्याप्यत्वाद्यसिद्धेरिति चार्वाकः
पुनः शङ्कते—

(प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभाव इति चार्वाकमतोत्थापनम् ।—)

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सकृत् सहचारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिध्यति, भूयस्त्वं चानवृ-
णतम् ; अतो व्याप्तिग्रहासम्भवान्नानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते—

(अनुमानादेः प्रमाणत्वस्थापनाय चार्वाकमतखण्डनम् ।—)

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरिकतरस्य

वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मतायां साहित्यं, सहचार इति यावत् ; तद्य-
चोभयोः साध्य-साधनयोरिकतरस्य साधनमालस्य वा निदतोऽव्यभिचरितो
यः सहचारः स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति समव्याप्तिपक्षे प्रोक्तं, नियम-
श्चानुकूलतर्केण ग्राह्य इति न व्याप्तिग्रहासम्भव इति भावः ॥ २९ ॥

व्याप्तिर्वैद्यमाणाशक्त्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह—

(व्याप्तेः पदार्थान्तरत्वाभावोक्तिः ।—)

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति, व्याप्तित्वाश्रयस्य वस्तुनो-
ऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्धवस्तुन एव व्याप्तित्वमालं-
कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

परमतमाह—

(व्याप्तेः पदार्थान्तरत्वे परमतप्रदर्शनम् ।—)

निजशक्त्यङ्गवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तर-
मेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमालं तु यावद्द्रव्यस्थायितया न
व्याप्तिः, देशान्तरगतस्य धूमस्यापि वङ्गाव्याप्यत्वात् । देशान्तरगमनेन
च सा शक्तिर्नाशयते इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । स्वमते तूत्पत्तिकालाव-
च्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

(व्याप्तेः पदार्थान्तरत्वे पञ्चाशद्विंशतप्रदर्शनम् ।—)

आधियर्शाक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्त्यव्यापकता,
आधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते, व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव
व्याप्तिरस्तु ? तत्राह—

(व्याप्यस्य स्वरूपशक्तेः व्याप्तित्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

न स्वरूपशक्तिनियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ; घटः
कलश इतिवत् बुद्धिर्व्याप्येत्यत्राप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः । स्वरूपमिति वक्तव्ये
शक्तिपदोपादानं व्याप्तेः व्याप्यधर्मतोपपादनाय ॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं खयमेव विव्रणोति—

(व्याप्यस्य स्वरूपशक्तेः व्याप्तित्वस्वीकारे पुनरुक्तिदोषस्य विवरणम् ।—)

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्रे एव व्याख्यातप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह—

(व्याप्यस्य स्वरूपशक्तेः व्याप्तित्वस्वीकारे दोषान्तरप्रदर्शनम् ।—)

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यताऽस्ति, स्वरूपशक्तिमात्रेण तस्य लक्षणं न
सम्भवति, किन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपत्तेन तदानीमपि व्याप्यताऽऽपत्ते-
रित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु क्लेदकाले विनष्टेति न तदानीं व्याप्तिरिति
भावः ॥ ३५ ॥

ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते, तर्हि धूमस्य
वज्रग्राधेयत्वाभावात् वज्रग्राव्याप्यतापत्तिरिति ? तत्राह—

(व्याप्तिविषये पञ्चशिखमतनिरसनम् ।—)

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः

समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव,

समानन्यायात्, युक्तिसाम्यादित्यर्थः । अननुगमस्तु नानार्थशब्दवन्न दोषाय । एवं स्वमतेऽपि नानाविधसहचारा एव व्याप्तयो बोध्याः । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनामननुगमः स्यादिति वाच्यं, दृष्टान्-
रणिमस्यादिवत् कार्यगतवेजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावयवयोगात्
शुणादिसिद्धिरिति यदुक्तं, तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचनेनानुमानप्रामाण्ये
बाधकमपास्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये शब्दशक्त्यादि-
निर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्तम्—

(शब्दार्थयोः सम्बन्धनिर्देशः ।—)

वाच्य-वाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यताऽऽख्या शक्तिः, शब्दे वाचकताऽऽख्या शक्तिरस्ति, सेव तयोः
सम्बन्धोऽनुयोगितावत्, तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिग्राहकाण्याह—

(शब्दार्थयोः वाच्य-वाचकभावसम्बन्धसिद्धौ शक्तिग्राहकनिर्देशः ।—)

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेशः, वृद्धव्यवहारः, प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्, इत्येतै-
स्त्रिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(कार्यवत् वृद्धव्यवहारादेरपि शक्तिग्राहकत्वोक्तिः ।—)

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

‘स च शक्तिग्रहः कार्ये एव भवतीति नियमो नास्ति, लोके कार्य-
वदकार्येऽपि वृद्धव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः । यथा हि गामानयित्यादि-
कार्यपरवाक्यात् वृद्धस्य गवानयनादिव्यवहारो दृश्यते, एवमेव पुत्रस्ते
जात इत्यादिसिद्धपरवाक्यादपि पुत्रकादिव्यवहारो दृश्यते इति । सिद्धार्थ-
शब्दप्रामाण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ॥ ३९ ॥

ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहः, अर्थप्रत्ययादिदर्शनात्, वेदे तु कथं
अविद्यति, अकार्यबोधनवैयर्थ्यादिति ? तत्राह—

(लौकिकप्रयोगवत् वैदिकप्रयोगस्यापि शक्तिग्राहकत्वोक्तिः ।—)

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्त्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदार्थप्रतीतिः ; न हि लोके शक्तिर्भिन्ना वेदे च भिन्ना, “यि एव लौकिकास्ते एव वैदिकाः” इति न्यायात् ; अतो लोके सिद्धार्थपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि तत् सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अत्र शङ्कते—

(वैदिकशब्दस्य शक्तिग्राहकत्वे शङ्कोपपादनम् ।—)

न विभिरपौरुषेयत्वावेदस्य तदर्थस्यापि

अतीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु विभिराप्नोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति, वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदर्थेष्व्वाप्नोपदेशासम्भवात् ; तथा वेदार्थस्यातीन्द्रियतया तत्र वृद्धव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्य च ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदातीन्द्रियार्थत्वमज्ञौ निराकरोति—

(वेदार्थस्य अतीन्द्रियत्वनिराकरणम् ।—)

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तच्च, यतो देवतोद्देश्यतद्रूपव्यत्यागादिरूपस्य यज्ञदानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं, वैशिष्ट्यात् प्रकृष्टफलकत्वात् । यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रियं, न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य धर्मत्वं, येन वेदविहितस्यातीन्द्रियता स्यादित्यर्थः । ननु तथाऽपि देवताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वमस्ति ? इति चेन्न, अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थताऽवच्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ ४२ ॥

यज्ञोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्नोपदेशाभाव इति, तदपि निराकरोति—

(अपौरुषेयत्वेन वेदार्थस्य आप्नोपदेशत्वाभावात्प्रतीतिनिराकरणम् ।—)

निजशक्त्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकीया अर्थेषु शक्तिरस्ति, सैवाग्नेह-

परम्यभिर्व्युत्पत्त्या अस्य शब्दस्यायमर्थ इत्थैवंरूपया व्यवच्छिद्यते श्रित्य-
भ्योऽर्थान्तराद्भाववर्त्तोपदिश्यते, न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं सङ्केत्यते, येन
पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु तथोऽप्यतोन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदिकपदानां
स्यात् ? तत्राह—

(अतीन्द्रियविषयेषु वैदिकपदानां शक्तिग्रहप्रकारकथनम् ।—)

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्

तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रयत्नेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मप्रसकारेण तत्सिद्धिः शक्तिग्रहो
भवंति, साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । विशेष-
स्त्वतीन्द्रियोऽपूर्वं एव वाक्यार्थः, न च तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्येत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

शब्दप्रासाख्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं विशेषमवधारयति—

(वेदानां नित्यत्वाभावावृत्तिः ।—)

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

“स तपोऽतप्यत, तस्मात् तपस्तेपानात् तयो वेदा अजायन्त”
(बृह० उ० १।२।६) इत्यादिश्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यता-
वाक्यानि च सजातोयानुपूर्वाप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥

तर्हि किं पौरुषेया वेदाः ? नेत्याह—

(वेदानामपौरुषेयत्वोक्तिः ।—)

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपरः कर्त्ता भवतु ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(वेदानामपौरुषेयत्वे युक्त्यन्तरम् ।—)

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवमुक्तवृत्तीणो विष्णुर्दृशुश्च सत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञोऽपि बीत-
रागत्वात् सहस्रशास्त्रवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्य सर्वज्ञत्वादेव अयोग्य-
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतम् ? तत्राह—

(वेदानामपौरुषेयत्वेऽपि नित्यताखण्डनम् ।—)

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

स्यष्टम् ॥ ४८ ॥

नन्वङ्कुरादिवपि कार्यत्वेन घटादिवत् पौरुषेयत्वमनुमेयम् ? तत्राह—

(अङ्कुरादीनामपौरुषेयत्वोक्तिः ।—)

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा, तस्या बाधादिरेवं
प्रति स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नन्वादिपुरुषोच्चरितत्वाद्देवा अपि पौरुषेया एव ? इत्याह—

(वेदानां पौरुषेयत्वे खण्डनान्तरम् ।—)

**यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते
तत् पौरुषेयम् ॥ ५० ॥**

दृष्टेर्वादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायते, तदेव
पौरुषेयमिति व्यवह्रियते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न पुरुषोच्चरितता-
मात्रेण पौरुषेयत्वं, आस-प्रश्वासयोः सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहारा-
भावात्, किन्तु बुद्धिपूर्वकत्वेन ; वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशादबुद्धि-
पूर्वका एव स्वयम्भवः सकाशात् स्वयं भवन्ति ; अतो न ते पौरुषेयाः ।
तथा च श्रुतिः,—“तस्येतस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतत् यदृग्वेदः”
(बृह० उ० २।४।१०) इत्यादिरिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वाच्छुक्वाक्यस्येव वेदानामपि
प्रामाण्यं न स्यात् ? तत्राह—

(वेदानां स्वतः प्रामाण्यस्थापनम् ।—)

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्तिसंस्था मन्वायु-
वेदादावभिव्यक्तेरूपलम्भादखिलवेदानामेव स्वत एव प्रामाण्यं सिध्यति, न

बन्धयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः । तथा च न्यायसूत्रं—“मन्त्रायुर्वेद-
ग्रामाख्यवच्च तत्रामाख्यम्” (२।१।६८) इति । गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध
इति प्रतिज्ञायां न्यायेन सुखादिसिद्धेरित्येको हेतुरपन्यस्तः, प्रपञ्चितश्च ॥५१॥
साम्प्रतं तस्यामेव हेत्वन्तरमाह—

(असतः ख्यातिनिराकरणम् ।—)

नासतः ख्याजं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः, ज्ञानमात्रादपि
सत्सिद्धिः ; अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते, नरशृङ्गादीनां
समानादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रं—“नाभाव उपलब्धेः” (२।२।२८)
इति । शुक्तिरजत-स्वप्नमनोरथादौ च मनःपरिणामरूप एवार्थः प्रतीयते ;
“नात्यन्तासन्” इति वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं सत्त्वेव भवतु, तथा च नात्यन्तबाध इत्यन्तपद-
वैयर्थ्यमिति ? तत्राह—

(सतः ख्यातिखण्डनम् ।—)

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादिभानं न युक्तं, विनाशादिकाले बाधदर्श-
नात्, चैतन्ये भासमानस्य जगत्तत्रैतन्ये एव बाधदर्शनाच्च ; “अथात
आदेशो नेति नेति” (बृह० उ० २।४।६) “नेह नानाऽस्ति किञ्चन”
(बृह० उ० ४।४।१८) “यत्र देवा न देवा माता न माता” (ब्रह्म० २)
इत्यादिश्रुतिभिर्न्याय्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसद्ग्रां भिन्नमेव जगद्भवतु, तथाऽप्यत्यन्तबाधप्रतिषेधोप-
पत्तिरिति ? तत्राह—

(सदसदतिरिक्तस्य अनिर्वचनीयस्य ख्यातिखण्डनम् ।—)

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते, तदभावात्
सदसद्विचित्रवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः, दृष्टानुसारेणैव कल्पनायाः औचित्यादिति
भावः ॥ ५४ ॥

नन्वं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा ? नेत्याह—

(अन्यथाख्यातिखण्डनम् ।—)

नान्यथाख्यातिः स्वचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्तु अन्यरूपेण भासते, इत्यपि न युक्तं, स्वचोव्याघातोत् ; अन्यतान्यरूपस्य नृशृङ्गतुल्यत्वमन्यथाशब्देनोच्यते, अन्यथा च तस्य भान-
मुच्यते इति स्ववच एव व्याहृतम्, असतो^१ भानासम्भवस्यान्यथाख्याति-
वादिभिरपि वचनादित्यर्थः । पुरोवर्तिन्यसत्त्वे, अन्यत्र तत्त्वत्ताया भाना-
प्रयोजकत्वमिति भावः । न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति,
सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः कश्चित् सत्तामात्रमपेक्ष्यते इति वाच्यम्,
अनादिवासनाधाराया एव भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विवक्षितवानः स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—

(सदसत्ख्यातिविषये स्वमतप्रदर्शनम् ।—)

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां ; कुतः ? बाधाबाधात्, तत्र स्वरूपे-
णाबाधः, सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् ; संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति,
यथा पटादिषु लौहित्यादेः, तद्वत् । तथा अवस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरि-
णामिनां कालादिष्वित्यर्थः । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषय-
त्वम् ; असत्त्वत्वभावः, सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति । न च सदसत्त्वयो-
र्विरोध इति वाच्यं, प्रकारभेदेनाविरोधात् । यथा हि, लौहित्यं
विम्बरूपेण सत्, स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण चासदिति दृष्टम् ; यथा वा
रजतं वणिग्वीथीस्थरूपेण सत्, श्रुतवध्यस्तरूपेण चासत्, तथैव सर्वं जगत्
स्वरूपतः सत्, चैतन्यादावध्यस्तरूपेण चासदिति । तदुक्तम्—

“अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थान्गमो यथा ॥”

इति । एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धम् ; यथा हि वृक्षादिः
प्ररूढाद्यवस्थाभिः सन्नपि अङ्गुराद्यवस्थाभिरसन् भवति, तथैव प्रकृत्यादिकं
सदसदात्मकमिति । तदुक्तम्—

“अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदालोकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥”

इति । एतच्चात्माभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके च प्रपञ्चितमिति दिक् ॥ ५६ ॥

अयं विचारः पर्याप्तः, इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागतः आगन्तुकतया अन्ते प्रस्तूयते—

(शब्दानां स्फोटात्मकत्वखण्डनम् ।—)

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते, कम्बुग्रीवाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवयवौव ; स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटोकरणात् स्फोट इत्युच्यते । स शब्दोऽप्रासा-
णिकः ; कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्दः किं प्रतीयते ? न वा ? आद्येन वशांसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते, तस्यैवार्थ-
प्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गडुना तेन ? अन्ये त्वज्ञातस्फोटस्य नास्त्यर्थ-
प्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पनेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिषिद्धम्, इदानीं वखेनित्यत्वमपि प्रतिषेधति—

(शब्दनित्यताखण्डनम् ।—)

न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

स एवयं ग-कार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्दर्शनित्यत्वं न युक्तम्, उत्पन्नो ग-कार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयताविषयिणी, अन्यथा घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्ते-
रिति ॥ ५८ ॥

शङ्कते—

(शब्दानित्यतायां शङ्कोत्यापेक्षम् ।—)

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्या अभिव्यक्तिः, तन्मात्र-
मुत्पत्तिः प्रतीतिर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तः, दीपेनेव घटस्येति ॥ ५९ ॥

परिहरति—

(शब्दानित्यतायाम् उत्थापितशङ्कापरिहारः ।—)

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्वागैर्न वर्त्तमानावस्थालाभ इत्युच्यते, तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशनित्यत्वं च सर्वकार्याणामेवैति सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि च वर्त्तमानतया सत एव ज्ञानमात्ररूपिणी अभिव्यक्तिरुच्यते, तदा घटादीनामपि नित्यताऽऽपत्तिः, कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः ॥ ६० ॥

आत्माद्वैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्थमात्माद्वैतनिरासः पुनरारभ्यते—

(आत्मनः अद्वैतत्वनिरसने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतिः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनामन्योऽन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्यपि सन्ति, तथाऽपि नाद्वैतं नात्यन्तमभेदः । अजादिवाक्यैः प्रकृतित्यागाद्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । न ह्यत्यन्ताभेदे तानि लिङ्गान्युपपद्यन्ते, अभेदवाक्यानि तु साम्यादिश्रुत्येकवाक्यतया वैधर्म्यादिलक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते, अभिमानादिनिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि तत्परत्वावधारणाच्चेति ॥ ६१ ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम्, “आत्मैवेदं सर्वं” (कृन्दी० ७।२५।२) “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” (नृसिंहोत्तर० ७) इति श्रुत्या आत्मनोऽनात्मभिरद्वैते तु प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह—

(आत्मनः अद्वैतत्वनिरसने प्रत्यक्षप्रमाणाप्रदर्शनम् ।—)

नानात्मनाऽपि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

अनात्मनाऽपि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतं, प्रत्यक्षेणापि बाधात् । आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात्, घटादेः पटाद्यभिन्नात्माभेदात्, स च भेदग्राहकप्रत्यक्षबाधित इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिष्यबुद्धिवैश्यायं प्राप्तमप्यर्थं विशदयति—

(आत्मनः अद्वैतत्वनिरसनवाक्यस्य विशदीकरणम् ।—)

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामभ्यामात्मनाभ्यां नात्यन्ताभेदः, तेनैव हेतुद्वये-
नेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वेवम् “आत्मेवेदम्” इत्यादिश्रुतीनां का गतिरिति ? तत्राह—

(आत्मनः अद्वैतत्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्यानां समाधानम् ।—)

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकिपुरुषान् प्रति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्वमुपासना-
ऽर्थकानुवाद इत्यर्थः । लोके हि शरीर-शरीरिणोर्भोग्य भोक्तोश्चाविवेके-
नाभेदो व्यवहियते—‘अहं गौरः’ ‘ममात्मा भद्रसेनः’ इत्यादिः ; अतस्तमेव
व्यवहारमेनूय तानेव प्रति तद्योपासनां श्रुतिर्विदधाति सत्त्वशुद्धाद्यर्थ-
मिति । अत एव परमार्थदशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः,—

“यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि-नेदं यदिदमुपासते ॥” (केन० ५)
इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह—

(एकात्मवादखण्डने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं

निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा, आत्माश्रिता वा अविद्या, समुच्चितं वा कपालद्वयवदुभयं
न जगदुपादानं सम्भवति, आत्मनोऽसङ्गत्वात् । सङ्गाख्यो हि यः
संयोगविशेषः, तेनैव द्रव्याणां विकारो भवति ; अतोऽसङ्गत्वात् केवल-
स्यात्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं, नाविद्याद्वाराऽपि सम्भवति, असङ्गत्वेना-
विद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात्, प्रत्येकोपादानत्ववदेवोभयोपादानत्व-
मयसङ्गत्वादेवासम्भवीत्यर्थः । यदि चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता
गगने वायुवदिष्यते, तदा आत्माद्वैतज्ञानिः ; तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्ध-
साधनं च, तादृशं चाविभागेनाद्वैतमस्माकमपौष्टमेव, “सदेव सौम्येद-
मग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीय ब्रह्म” (छान्दो० ६।२।१) इत्यादि-

श्रुत्याऽपि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते । “न तु तद्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्” (बृह० उ० ४।३।२३) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चोक्तम्—

“आसीञ्ज्ञानसंयोऽप्यर्थ एकमेवोविकल्पितम् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥”

इति । अविकल्पितमविभक्तम् । तस्माद्वेदान्तीनामखण्डात्माद्वैतं नार्थः, तथाऽयाधुनिका वेदान्तिनोऽखण्डपूर्वपक्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति । तत् तु ब्रह्मदूतानुक्तत्वेन प्रवृत्तं तद्विरोधेन चास्माभिस्तत्रैव निराकृतमिति । अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न दृश्यते, अपि तु वेदान्तेष्वापाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियते इति स्मर्त्तव्यम् । एवमुत्तरमूलेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आमेति स्वयं सिद्धान्तितं, तत्र “सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृह० उ० ३।४।२८) इति श्रुतेरानन्दोऽप्यात्मनः स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति—

(आत्मनः आनन्दमयत्वोक्तिनिरसनम् ।—)

नैकस्यानन्द-चिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्द-चैतन्योभयरूपत्वं न भवति, दुःखज्ञानकाले सुखाननुभवेन, सुख-ज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते, आत्मस्वरूपज्ञानस्याखण्डत्वात् ; अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि वक्तुं न शक्यते, अखण्डत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुभवानुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽंशभेदोऽस्ति, येनानन्दांशावरणेऽपि चैतन्यांशो भावादिति । न च श्रुतिबलेनैतेऽसत्कर्ता इति वाच्यं, “नानन्दं न निरानन्दम्” इत्यादि श्रुत्या, “अदुःखमसुखं ब्रह्म भूत-मव्य-भवात्मकम्” इत्यादि स्मृत्या चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादितत्वेन तर्कसिद्धान्तव्यवहार इति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिः ? तत्राह—

(आत्मनः आनन्दरूपत्वश्रुतेः गौणार्थत्वोक्तिः ।—)

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्या आत्मनि श्रौत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदुक्तं—
“सुखं दुःखमुखाद्ययः” इति । “न निरानन्दम्” इति श्रुतिस्त्वोपाधिका-
नन्दरा, सत्यसङ्कल्पत्वादश्रुतिवदिति । यत् तु निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः
सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह, तत्र ; दुःखाभावरूपतयाऽपि प्रेक्षोपपत्तेः,
सुखत्रादिवदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च ; अन्यथा परसुखेऽपि प्रेक्षापत्ते-
रिति ॥ ६७ ॥

गौणप्रयोगे वीजमाह—

(आत्मनः आनन्दरूपत्वश्रुतेः गौणार्थत्वे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानञ्चान् प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं सुखत्वेन श्रुतिः
स्मृतिः, प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्तःकरणोपपत्तेः पूर्वोक्ताया आज्ञस्येनोपपत्तये मनोवैभवपूर्वपक्ष-
मपाकरोति—

(मनसो व्यापकत्वखण्डनम् ।—)

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा

वास्यादिवत् चक्षुरादिवत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं, करणत्वात्, वास्यादिवत् ।
वा-शब्दो व्यवस्थितविकल्पे, इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरणविशेषस्य तृतीयस्य
न विभुत्वमित्यर्थः । देहव्यापि-ज्ञानादिकं तु मध्यमपरिमाणेनैवोपपद्यते
इति ॥ ६९ ॥

अत्राप्रयोजकत्वशङ्कायामनुकूलतर्कमाह—

(मनसो व्यापकत्वखण्डने अनकूलयुक्तिप्रदर्शनम् ।—)

सक्रियत्वात् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य सक्रियत्व-
सिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति—

(मनसो निरवयवत्वखण्डनम् ।—)

न निर्भागत्वं तद्व्योगात् घटवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थेन्द्रियं परामृशति । मनसो न निरवयवत्वम्, अनेकेन्द्रियेष्वेकदा व्योगात्, किन्तु घटवत्तद्व्यमपरिमाणं सावयवमित्यर्थः । कारणावस्थं चान्तःकरणाभावेवेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनः-कालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति—

(प्रकृति-पुरुषव्यतिरिक्तानां पदार्थानां नित्यत्वप्रतिषेधः ।—)

प्रकृति-पुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृतिरेवोच्यते, न तु मन-आदिकं, व्यवसायाद्यसाधारणधर्माभावात् ॥ ७२ ॥

ननु—

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥” (श्वेताश्व० उ० ४।१०)

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति ? तत्राह—

(प्रकृति-पुरुषयोरनित्यताशङ्कानिरसनम् ।—)

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते, निरवयवत्वश्रुतेः,

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्”

(श्वेताश्व० उ० ६।१६) इत्यादिनित्यार्थः । उक्तश्रुतिश्चाकाश-जलयोरिव पिता-पुत्रचेतनयोरिव च विभागमालेखांशांशभावं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

दुःखनिवृत्तिर्मात्रं इत्युक्तं, तदवधारणाय तत्र मोक्षे परेषां मतानि निराकरोति—

(आनन्दाभिव्यक्तिः सुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति, स्वरूपं च नित्यमेवेति न साधनसाध्यम् ; अतो नानन्दाभिव्यक्तिर्मात्रं इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

(विशेषगुणोच्छेदो मुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिः, तद्वत् निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः । ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तः, दुःखाभावस्यापि धर्मत्वात् ? इति चेत्, न ; अस्माभिर्भोग्यतासम्बन्धेनैव दुःखाभावस्य दृष्टार्थतावचनादिति ॥ ७५ ॥

(ब्रह्मलोकगतिर्मुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः, आत्मनो निष्क्रियत्वेन गत्यभावात् ; लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

(आकारोपरागोच्छेदो मुक्तिरिति नास्तिकमतनिरसनम् ।—)

आकारोपरागोच्छित्तिनिः प्रणिकल्पानि-

दृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धोच्छादौनामनित्यत्वानुमानात्, यथा लोकि-
वज्जिदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

आस्तां तावत् ज्ञानिच्छादेर्नि यत्नं, तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेवासिद्धः, ईश्वर-
स्यासिद्धेरित्यत आह—

(ज्ञानिच्छादौनां नित्यत्वमतखण्डने हेचन्तरप्रदर्शनम् ।—)

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

सुगमम् ॥ १२८ ॥

नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञत्वादिकं कथं जन्यं सम्भाव्येतापि,
लोके तप-आदिभिरेवमैश्वर्यादर्शनादिति ? तत्राह—

(ईश्वराभावेऽपि योगशक्त्या सृष्टिकर्तृत्वसम्भवोक्तिः ।—)

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२९ ॥

औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अन्यणिमादिसिद्धयः सृष्ट्याद्युप-
योगिन्यः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया भूतचेतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे—

(भूतचेतन्यवादखण्डनम् ।—)

न भूतचेतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि

च सांहत्येऽपि च ॥ १३० ॥

संहतभाववस्थायामपि पञ्चभूतेषु चेतन्यं नास्ति, विभागकाले प्रत्येकं
चेतन्यादृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये चेदं स्वसिद्धान्तविधयोक्तम्, अत्र
च परमतनिराकरणीयेति न पौनरुक्त्यं दोषायेति । वीष्वाऽध्याय-
समाप्तौ ॥ १३० ॥

स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये

परपञ्चनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये परपक्षनिरा-
करणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्यायेन सङ्कलयन्प-
संहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्राख्ये विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धा-
विपर्यस्तो दृढतरो बोध उत्पद्यते इत्यतः स्थूणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्या-
द्युपन्यासाच्च नात्र पोन्नक्त्यै दोषाय ।

(आत्मनः अस्तित्वकथनम् ।—)

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध एवास्ति, बाधक-
प्रमाणाभावात् ; अतस्तद्विवेकमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम्—

(आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वप्रदर्शनम् ।—)

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्रात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादि-प्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नः, वैचित्र्यात्
परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानु-
मानागमैः परिणामितयैव सिद्धाः, पुरुषस्यापरिणामित्वं तु सदा ज्ञात-
विषयत्वादनुमीयते ; तथाहि, यथा चक्षुषो रूपमेव विषयः, न सन्न-
कर्षसाभ्येऽपि रसादिः, एवं पुरुषस्य स्वबुद्धिचित्तिरेव विषयः, न तु सन्निकर्ष-
साभ्येऽप्यन्यदस्त्विति फलबलात् क्लृप्तम् ; बुद्धिब्रह्मरूढतयैव त्वन्यद्भोग्यं
भवति पुरुषस्य, न स्वतः, सर्वदा सर्वमानापत्तेः । ताश्च बुद्धिब्रह्मचयो
नाज्ञातास्तिष्ठन्ति, ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्तास्वीकारे, तेष्वपि घटा-
दाविव संशयादिप्रसङ्गात् अहं जानामि न वा सुखी न वेत्यादिरूपेण ;
अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् ; चेतनस्य
परिणामित्वे कदाचिदान्धपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिब्रह्मेतरदर्शनेन
संशयाद्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्यजातं
बोध्यम् ॥ २ ॥

(आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणान्तरम् ।—)

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं, ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहादिभ्यः
आत्मा भिन्नः, अत्यन्ताभेदे षष्ठानुपपत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तद्योदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्धि महीपते ! ॥

समस्तावयवेभ्यस्तु पृथग्भूय व्यवस्थितः ।

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ॥”

इति । न च स्थूलोऽहमित्यादिरपि विद्वद्व्यपदेशोऽस्तीति वाच्यं,
श्रुत्या बाधिततया, ‘ममात्मा भद्रसेन इतिदत् गौणत्वेनैव तदुपपत्ते-
रिति ॥ ३ ॥

ननु “पुरुषस्य चैतन्यं” “राहोः शिरः” “शिलापुत्रस्य शरीरम्”
इत्यादिव्यपदेशवदयमपि भवतु ? तत्राह—

(आत्मनो देहादिव्यस्थापने उत्थापिताशङ्काखण्डनम् ।—)

न शिलापुत्रवद्वर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

“शिलापुत्रस्य शरीरम्” इत्यादिवदयं षष्ठीव्यपदेशो न भवति, शिला-
पुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधाद्विकल्पमालम् । “मम शरीरम्”
इति व्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति, देहात्मताया एव बाधादित्यर्थः । यस्तु
शास्त्रेषु मम-कारप्रतिषेधः, स स्वाम्यस्यानित्यतया वाचारम्भणमालत्वेना-
सत्यतापर एवेति भावः । “पुरुषस्य चैतन्यम्” इत्याद्याप्यस्ति धर्मिग्राहकमान-
बाधः, अनवस्थाभयेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्ततयाऽऽत्मसिद्धौ चैतन्य-
स्वरूपताऽवगाहनादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्मुक्तिमवधारयति—

(आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वप्रदर्शनम् ।—)

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्यायचतुष्कोणं समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्यायि परपक्षनिराकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्यायिन सङ्कलनक्षप-संहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्राख्ये विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धा-विपर्ययो दृढतरो बोध उत्पद्यते इत्यतः स्थूणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्या-द्युपन्यासाच्च नात्र पोन्नरुत्त्ये दोषाय ।

(आत्मनः अस्तित्वकथनम् ।—)

अस्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध एवास्ति, बाधक-प्रमाणाभावात् ; अतस्तद्विवेकमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम्—

(आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वप्रदर्शनम् ।—)

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादि-प्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नः, वैचित्र्यात् परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामितयैव सिद्धाः, पुरुषस्यापरिणामित्वं तु सदा ज्ञातविषयत्वादनुमीयते ; तथाहि, यथा चक्षुषो रूपमेव विषयः, न सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिः, एवं पुरुषस्य स्वबुद्धिबुद्धिरेव विषयः, न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्वस्त्विति फलबलात् कृतम् ; बुद्धिबुद्ध्यारूढतयैव त्वन्यद्भोग्यं भवति पुरुषस्य, न स्वतः, सर्वदा सर्वमानापत्तेः । ताश्च बुद्धिबुद्धयो नाज्ञातास्तिष्ठन्ति, ज्ञानेच्छासुखादौनामज्ञातसत्तास्वीकारे, तेष्वपि घटादाविव संशयादिप्रसङ्गात् अहं जानामि न वा सुखी न वेत्यादिरूपेण ; अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् ; चेतनस्य परिणामित्वे कदाचिदान्धपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिबुद्धेरदर्शनेन संशयाद्यापत्तेरिति । एवं पाराध्यापाराध्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्यजातं बोध्यम् ॥ २ ॥

“यदयत् प्रीतिकारं पुंसां वस्तु मैत्रेय ! जायते ।

तदेव दुःखवृत्तस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥”

इति ॥ ८ ॥

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, किन्तु सुखोपरक्तेति मतमपाकरोति—

(सुखप्राप्तिसहितदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति मतखण्डनम् ।—)

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न

द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावान्मोक्षाख्यदुःखभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेत् ? न ;
पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात् द्विप्रकारत्वात्, सुख-व-दुःखाभावत्वाभ्यामित्यर्थः ।
सुखी स्यां, दुःखी न स्यामिति हि पृथगेव लोकानां प्रार्थना दृश्यते
इति ॥ ९ ॥

शङ्कते—

(दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति मते शङ्कीत्यापनम् ।—)

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुख-दुःख-मोहाद्यखिलगुणशून्यत्वं नित्यमेव
सिद्धम्, असङ्गत्वश्रुतेः विकारहेतुसंयोगाभावश्रवणात्, तं विना च
गुणाख्यविकारासम्भवात् ; अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटते
इत्यर्थः । ननु संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्विति चेत् ? न—

दाहाय नानलो वज्रेर्नापः क्लेदाय चाम्भसः ।

तद्द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः ॥

इति । तथा चोक्तं कौर्म—

“यद्यात्मा मलिनोऽखच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥”

इति ॥ १० ॥

समाधत्ते—

(उक्तश्रद्धायाः समाधानम् ।—)

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुख-दुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्तात्मनि सिद्धिः प्रतिविम्ब-
रूपेणावस्थितिः अविवेकान्निमित्तात् प्रकृति-पुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः ।
एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितं, “निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टवान्निः”
(७४ सू०) इति तृतीयाध्यायसूत्रे चेति । तथा च स्फटिके लौहित्यमिव
पुरुषे प्रतिविम्बरूपेण दुःखसत्त्वात् तन्निवृत्तिरेव पुरुषार्थः, प्रतिविम्बद्वारक-
दुःखसम्बन्धस्यैव भोगतया प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वादिति ॥ ११ ॥

अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धः, अविवेकस्तु किन्मूलकः ? इत्या-
काङ्क्षायामाह—

(अविवेकस्य मूलप्रदर्शनम् ।—)

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

अग्रहीतासंसर्गकमुभयविषयकज्ञानमविवेकः, स च प्रवाहरूपेणा-
नादिश्चित्तधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठति, अन्यथा तस्य सादित्वे
दोषद्वयप्रसङ्गात् । सादित्वे हि स्वत एवोत्पादे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः ।
कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवेकान्तरान्वेषणेऽन-
वस्थेत्यर्थः । अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिविम्बात्मना पुरुषधर्म इव
भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं वक्ष्यते च ॥ १२ ॥

ननु चेदनादिस्तर्हि नित्यः स्यादिति ? तत्राह—

(अविवेकस्य अनादित्वे नित्यत्वश्रद्धानिरसनम् ।—)

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथाऽनुच्छिन्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति, किन्तु प्रवाहरूपेणानादिः,
अन्यथा अनादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह—

(अविवेकस्य नाशकारणनिर्देशः ।—)

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्ति-रजतादिस्थले प्रतिनियतं यन्नाश-

कारणं विवेकस्तन्नाशयत्वं, तमोवत्, अन्वकारो हि प्रतिनियतेनाल्लोके,
नैव नाशयते, नान्यसाधनेनेत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे ! विवेकजम् ॥”

इति ॥ १४ ॥

विवेकेनैवाविवेको नाशयते इति प्रतिनियमस्य ग्राहकमप्याह—

अविवेकस्य विवेकनाशयत्वे प्रतिनियतग्राहकत्वोक्तिः ।—)

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तालोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्ति-रजतादिष्वन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयं—ननु विवेक-
स्यापि किं प्रतिनियतं कारणम् ? तत्राह—अत्रापि विवेकेऽपि कारण-
नियमोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः । श्ववण-मनन-निदिध्यासनरूपमेव
कारणं, न तु कर्मादीनि, कर्मादिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं स्मारयति—

(बन्धस्य अविवेकमूलकत्वमेवेति पूर्वोक्तिस्मारणम् ।—)

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

ननु मुक्तेरपि कार्यतया विनाशापत्त्या पुनर्बन्धः स्यादिति ? तत्राह—

(मुक्तस्य पुनर्बन्धाशङ्कानिरसनम् ।—)

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति, “न स पुनरावर्तते”
(कालाग्निरुद्र० २) इति श्रुतेरित्यर्थः । अपि-शब्दः पूर्वसूत्रोक्तार्थ-
समुच्चये ॥ १७ ॥

(मुक्तस्य पुनर्बन्धे दोषप्रदर्शनम् ।—)

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं, परमपुरुषार्थ-
त्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह—

(मुक्तस्य पुनर्वन्धे पुरुषार्थत्वाभावस्य चेतुप्रदर्शनम् ।—)

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

भाविवत्त्वसाम्येनोभयोर्भुक्त-वद्वयोर्विशेषो न स्यात्, ततश्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवं बह्व-मुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं कथमुच्यते ? तत्राह—

(आत्मनो नित्यमुक्तत्वसमर्थने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणान्तरायस्य ध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः । यथा हि स्वभावशुक्तस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं रक्तत्वं श्रौक्लावरकरूपं विघ्नमात्रं, न तु जपोपधानेन श्रौक्लां नश्यति, जपोपाये चोत्पद्यते, तथैव स्वभावनिरुद्धः स्वस्यात्मनो बुद्ध्युपाधिकं दुःखप्रतिविम्बं तदावरकरूपं विघ्नमात्रं, न तु बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते, तदपाये च नश्यतीति । अतो नित्यमुक्त आत्मा, बन्ध-मोक्षौ तु व्यावहारिकावित्यविरोध इति ॥ २० ॥

नन्वेवं बन्ध-मोक्षयोर्मिथ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः ? इत्याह—

(मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुतेरविरोधप्रदर्शनम् ।—)

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध इत्यर्थः । दुःख-योग-वियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ, न तु दुःखभोगोऽपि ; भोगश्च प्रतिविम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यतः प्रतिविम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथार्थं पुरुषार्थः, स एवान्तरायध्वंसः, तादृशश्च मोक्षो यथार्थः एवेति भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिः, तर्हि श्रवणमात्रेणैव तत्त्विद्धिः स्यात्, अज्ञानप्रतिबद्धकण्ठचामौकरसिद्धिवदिति ? तत्राह—

(श्रवणमात्रेणैव ज्ञानोत्पत्तेरनियतत्वप्रदर्शनम् ।—)

अधिकारित्वैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

उत्तम-मध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः, तेन श्रवणमात्रा-

नन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः ; अतो मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां श्रवणमात्राच्चित्तविलायनक्षमं मानस-ज्ञानं नोत्पन्नं, न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणम्, अन्यदपीत्याह—

(मननादीनामपि ज्ञानसाधनत्वोक्तिः ।—)

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

श्रवणादुत्तरेणां मनन-निदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्तिकत्वं रूपदाढ्यार्थं, दि.यम इत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराख्येव साधनान्याह—

(योगसाधनार्थम् आसनशब्दस्यार्थनिर्देशः ।—)

स्थिरमुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति, यतः स्थिरं मुखं च यत् तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुख्यं साधनमाह—

(योगसाधने मुख्यस्य ध्यानस्य लक्षणम् ।—)

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति, तदेव ध्यानं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधरूप इत्यर्थः, एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगेन ? इत्य. शङ्का समाधत्ते—

(अयोगावस्थातो योगावस्थायाः वैशिष्ट्योक्तिः ।—)

उभयथाऽप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधात्

विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधात् वृत्तिप्रतिविम्बापगमात् योगावस्थायामयोगावस्थातो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तदलार्थः । शेषं व्याख्यातप्रायम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागः ? तत्राह—

(निःसङ्गत्वेऽपि उपरागसम्भावनोक्तिः ।—)

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति, तथाऽप्युपराग इव भवतीति कृत्वा प्रतिविम्ब एवोपराग इति व्यवह्रियते उपरागविवेकि-
भिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति—

(उपरागस्य आभिमानिकत्वविवरणम् ।—)

जपा-स्फटिकयोरिव नोपरागः

किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जपा-स्फटिकयोर्नोपरागः, किन्तु जपाप्रतिविम्बवशादुपरागाभि-
मानमालं, रक्तः स्फटिक इति ; तथैव बुद्धि-पुरुषयोर्नोपरागः, किन्तु बुद्धि-
प्रतिविम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः ; अत उपरागतुल्य-
तया वृत्तिप्रतिविम्ब एव पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः । स
एव च दुःखात्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्षस्यान्तरायः, तस्य च
ध्वंसश्चित्तलयात्, सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाख्येनासम्प्रज्ञातयोगेनेत्यतो
योगादेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

“ध्यानं निर्विषयं मनः” (२५) इति योग उक्तः, तस्य साधनान्याचक्ष्ण
एव यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह—

(उपरागनिरोधोपायप्रदर्शनम् ।—)

ध्यान-धारणाऽभ्यास-वैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं, ध्यानस्य च कारणं धारणा, तस्याश्च
कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानम्, अभ्यासस्यापि कारणं विषयवैराग्यं,
तस्यापि दोषदर्शन-यम-नियमादिकमिति पातञ्जलोक्तप्रक्रियया तन्निरोध
उपरागनिरोधो भवति चित्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्य्यसिद्धं द्वारं
दर्शयति—

(उपरागनिरोधे पूर्वाचार्यसिद्धोपायप्रदर्शनम् ।—)

लय-विक्षेपयोर्व्यावृत्त्येयाचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्त्या पुरुषस्यापि
वृत्त्युपरागनिरोधो भवति, विम्बनिरोधे प्रतिविम्बस्यापि निरोधादिति
पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः । यथा पतञ्जलिः,—“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः”
(समा० पा० २) “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्” (समा० पा० ३) “वृत्ति-
कारूप्यमितरत्र” (समा० पा० ४) इति सूत्रत्रयेणेते देवाह । तथा—

“नित्यः सर्वलग्नो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिदृश्यते ॥”

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति । तदेवमसम्भ्रजातयोगादेव मोक्षान्तराय-
श्चंस इति प्रचट्टकार्यः ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह—

(ध्यानाद्यर्थं स्थाननियमाभावोक्तिः ।—)

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम्, अतस्तत्र न गुहादिस्थाननियम
इत्यर्थः । शास्त्रे तु औत्सर्गिकाभिप्रायेणैवारण्य-गिरिगुहादिस्थानं योग-
स्योद्दिष्टमिति ; अत एव ब्रह्मसूत्रमपि—“यत्कैकाग्रता तत्राविशेषात्”
(४।१।११) इति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचारः । इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्कारणं
विचारयति—

(प्रकृतेर्जगत्कारणत्वकथनम् ।—)

प्रकृतेराद्योपादानता अन्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः सिध्य-
तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुष एवोपादानं भवतु ? तत्राह—

(पुरुषस्य जगत्कारणत्वनिरसनम् ।—)

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता, तद्योरभावात् पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि
चोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु “बङ्गीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः” (मुण्ड० २।१।५) इत्यादिश्रुतेः
पुरुषस्य कारणत्वावगमात् विवर्त्तादिवादा आश्रयणीयाः ? इत्याशङ्काह—
(पुरुषस्य जगत्कारणत्ववादानां श्रुतिविरुद्धत्वोक्तिः ।—)

श्रुतिविरोधान्न कृतकार्पसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भाविताः, ते सर्वे श्रुतिविरुद्धा इत्यतः
स्तदभ्युपगन्तॄणां कुतार्किकावधमानामालम्बस्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः ।
एतेनात्मनि सुख-दुःखादिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव,
तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्मकारणताश्रुतयश्च
शक्ति-शक्तिमदभेदेनोपासनार्था एव, “अजामेकाम्” (श्वेताश्र० ४।५)
इत्यादिश्रुतिभिः प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि चाकाशस्याभाद्यधिष्ठान-
कारणतावदात्मनः कारणत्वमुच्यते, तदा तन्न निराकुर्मः, परिणामस्यैव
प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥

स्थावर-जङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामिव कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः
सर्वोपादानत्वम् ? तत्राह—

(प्रकृतेः कर्मजगत्कारणत्वसमर्थने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणावत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्यानुमानादुपा-
दानत्वमक्षतम् ; यथा अङ्गुरादिद्वारकत्वेऽपि स्थावरादिषु पार्थिववाद्यणू-
नामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वनन्यायेन प्रकृतेर्व्यापकत्वे प्रमाणमाह—

(प्रकृतेर्विभुत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

सर्वत्र कार्य्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अव्यवस्थया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् ; यथा अणो-
र्घटादिव्यापित्वमित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्य्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति वक्तव्यम् ?
तत्राह—

(प्रकृतेर्मूलकारणत्वाभावशङ्कानिरसनम् ।—)

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः, पार्थिवाद्यणु-
दृष्टान्तेनेत्यर्थः । अथवेत्थं व्याख्येयं—ननु त्रिगुणात्मकप्रधानस्य
अन्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुति-स्मृतिषु क्रिया चोभाख्या श्रूयते, क्रियावत्त्वाच्च
तन्वादिदृष्टान्तेन मूलकारणत्वाभावः ? इत्याशङ्क्य परिहरति—गतियोगे-
ऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् । गतिः क्रिया, तत्त्वत्वेऽपि मूलकारण-
ताया अहानिः, यथा वैशेषिकमते पार्थिवाद्यणूनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादीनां नवानामेव द्रव्याणां दर्शनात् कथं पृथिवीत्वादि-
शून्यं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत ? न च प्रधानं द्रव्यमेव माऽस्त्विति वाच्यं,
संयोग-विभाग-परिणामादिभिर्द्रव्यत्वसिद्धेरिति ? तलाह—

(प्रकृतेर्नवद्रव्याधिकद्रव्यत्वोक्तिः ।—)

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्य, अतो नवैव द्रव्याणीति न नियम
इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्य्यत्वश्रवणं चाल तर्क इति भावः ॥ ३८ ॥

किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृतिः ? अथवा गुणत्रयरूपद्रव्यत्रयाधार-
भूता प्रकृतिः ? इति संशयेऽवधारयति—

(सत्त्वादिगुणत्रयाणां प्रकृतिस्वरूपत्वोक्तिः ।—)

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति, प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि श्रुति-स्मृतिषूभयमेव श्रूयते, तथाऽपि तर्कतः स्वरूपत्वमेवावधार्यते,
न तु धर्मत्वम् । तथा हि, सत्त्वादितयं किं प्रकृतेः कार्य्यरूपो धर्मः ? अथवा
आकाशस्य वायुवत् संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् ? आद्ये एकस्या
एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्रयोत्पत्त्यसम्भवः, दृष्टविरुद्ध-
कल्पनाऽनौचित्यं च । अन्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्योऽन्यसङ्गेन
विचित्रसकलकार्य्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यमिति सत्त्वादीनां
प्रकृतिकार्य्यत्वादिवचनानि चांशतः प्रकाशादिकार्य्योपहिततयाऽभि-
व्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति ; यथा पृथिवीतो द्वीपोत्पत्तिरिति ॥ ३९ ॥

प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनसवधारयति, निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षा-
नुपपत्तेरिति—

(प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनावधारणम् ।—)

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्र-

कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्ये “प्रधानसृष्टिः परार्थम्—”(५८) इत्यादिसूत्रे व्याख्यात-
मिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह—

(सृष्टिवैचित्र्यास्य कारणप्रदर्शनम् ।—)

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्याम् ॥ ४१ ॥

कर्म धर्माधर्मौ । सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः, प्रलयस्तु कस्मात् ? न ह्येकस्मात्
कारणात् विरुद्धकार्यद्वयं घटते, तत्राह—

(प्रकृतेः सृष्टि-प्रलययोरुभयोरेव कारणत्वप्रदर्शनम् ।—)

साम्य-वैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानं, तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संहननं,
तदभावः साम्यं, ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव सृष्टि प्रलयरूपं विरुद्धकार्य-
द्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं
प्रधानस्य न पृथक् विचारितम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वाम्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः स्यात् ? तत्राह—

(ज्ञानानन्तरमपि प्रकृतेः सृष्टिकर्तृत्वाशङ्कानिरसनम् ।—)

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्धेतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः सृष्टिर्न
भवति, कृतार्थत्वात्, लोकवत् ; यथा लोका अमात्यादयो राज्ञोऽर्थं
सम्पाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुनः राजार्थं प्रवर्तन्ते, तथैव प्रधानमित्यर्थः ।
विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं, स च ज्ञानान्निष्यन्न इति
भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्यपरमो नास्ति, अज्ञानां संसारदर्शनात् ; तथा च, प्रधानसृष्ट्या मुक्तस्यापि पुनर्बन्धः स्यात् ? तत्राह—

(मुक्तस्य पुनर्बन्धाशङ्कानिरसनम् ।—)

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो

निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

कार्य-कारणसङ्घातादिसृष्ट्याऽन्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति, निमित्ताभावात्, उपभोगे निमित्तानां स्वीपाधि-संयोगविशेष-तत्कारणाविवेकादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्युपरमो यत् तद्भोगहेतोः स्वीपाधिपरिणामविशेषस्य जन्माख्यस्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्वियं व्यवस्था तदा घटेत यदि पुरुषबहुत्वं स्यात्, तदेव त्वात्माद्वैत-श्रुतिबाधितम् ? इत्याशङ्क्याह—

(पुरुषबहुत्वोक्तिः ।—)

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

“ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्ति” (बृह० उ० ४।४।१४) इत्यादिश्रुत्युक्तबन्ध-मोक्षव्यवस्थात एव पुरुषबहुत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननूपाधिमेदाहन्ध-मोक्षव्यवस्था स्यात् ? तत्राह—

(उपाधिमेदात् बन्ध-मोक्षव्यवस्था इति मतखण्डनम् ।—)

उपाधिश्चेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वीक्रियते तर्ह्युपाधिसिद्धैरेव पुनर्द्वैतभङ्ग इत्यर्थः । वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति प्रथमाध्याये एव प्रपञ्चितम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याविद्यका इति न तैरेद्वैतभङ्गः ? इत्याशङ्कयामाह—

(उपाधिस्वीकारेऽपि नाद्वैतभङ्ग इति मतनिरसनम् ।—)

वाक्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविवेति द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य श्रुतेर्विरोधस्तदवश्य-
एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि दूषणद्वयमाह—

(पुरुषाविद्यास्वीकारे दूषणान्तरद्वयप्रदर्शनम् ।—)

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधका-

भावात् ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न घटते,
अस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात्, विकारस्या-
नित्यतया वाचारम्भणभावताया अस्माभिरपीष्टत्वात् । ननु पुरुष-
नानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चाख्येवास्मद्विरोधः ? इत्याशङ्क्य
दूषणान्तरमाह, उत्तरं चेत्यादिना । अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च
न घटते, आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात्, तदङ्गीकारे च तेनैवाद्वैत-
ज्ञानिरिति जितं नैरात्मवादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सैव्यति ? तत्राह—

(आत्मनः स्वप्रकाशत्वमतखण्डनम् ।—)

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्म-कर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चैतन्यरूपप्रकाशतश्चैतन्यसिद्धौ कर्म-कर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रकाश-
प्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं, स्वस्य साक्षात् स्वस्मिन्
सम्बन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु बुद्धिब्रह्माख्यप्रमाणाङ्गीकारात्
तद्वारा प्रतिविम्बरूपस्य स्वस्य विम्बरूपे स्वस्मिन् सम्बन्धो घटते, यथा
सूर्ये जलद्वारा प्रतिविम्बरूपस्वसम्बन्ध इति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्व-
श्रुतिस्त्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्म-कर्तृविरोधः, खनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसम्बन्ध-
सम्भवात् ; यथा वैशेषिकाणां खनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं विषय इति ?
तत्राह—

(आत्मनः स्वप्रकाशत्वमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिष्विव नास्ति, किन्तु चित्स्वरूप एव
 यदार्थो जडं प्रकाशयति ; यतो जडस्यावृत्तिमात्रेण चिदिदृश्यते, न तु
 जडविलक्षणधर्मवत्तथेत्यर्थः ; अत एव निर्धर्मतया “स एष नेति नेति”
 (बृह० उ० ३।१।२६) इत्येव श्रुत्योपदिश्यते, न तु विधिसुखतयेति । तथा
 च, स्मृतिरपि—

“इदं तदिति निर्देष्टुं गुणगाऽपि न शक्यते”

इति । “जडस्यावृत्तो” इति पाठेऽपि हेतौ सत्त्वस्यामयमेवार्थः । अस्मिंश्च
 सूत्रे जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपः, न त्वात्मानमिति नार्थः ; तथा सति
 हि तस्याज्ञेयत्वेन साधकाभावरूपं बाधकं परेषूपन्यासानर्हं, स्वस्यापि
 तुल्यन्यायत्वादिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धावद्वैतश्रुतेः का गतिः ? तत्राह—

(द्वैतसिद्धावपि अद्वैतश्रुतिविरोधाभावोक्तिः ।—)

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय

तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति, रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैराग्यायैव श्रुति-
 भिरद्वैतसाधनात्, पुरुषज्ञाने इव द्वैताभावज्ञाने स्वतन्त्रफलान्तरा-
 श्रवणात् । तच्च वैराग्यं सदद्वैतेनैवोपपद्यते, सत्त्वं च कूटस्थत्वमित्यर्थः,
 अत एव श्रुतिरपि सदद्वैतमेव छान्दोग्ये प्रतिपादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो हेयाः, अपि तु जगदसत्यताग्राहक-
 प्रमाणाभावेनापीत्याह—

(जगतः सत्यत्वस्थापने अद्वैतवादिनां ह्येतत्प्रदर्शनम् ।—)

जगत्सत्यत्वमदृष्टकारणजन्यत्वाद्बाधका-

भावात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदृष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्रविषयशङ्कपीतिमादी-
 नामसत्यत्वं लोके दृष्टं, तच्च मूढादिप्रपञ्चे नास्ति, तत्कारणस्य प्रकृते-
 र्हिरेण्यगर्भबुद्धेश्चादृष्टत्वात्, “यथापूर्वमकल्पयत्” (मूढानारा० ५।७)
 इत्यादिश्रवणात् । ननु “नेह नानास्ति किञ्चन” (बृह० उ० ३।१।१८)
 इत्यादि श्रुत्या बाधितत्वेनाविद्यादिनामा कश्चनानादिर्दोषः कल्पनीयः ?

तत्राह, बाधकाभावादिति । अयं भावः,—“नेह नानास्ति किञ्चन” (बृह० उ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतयो याः परैः प्रपञ्चबाधकतयाऽभिप्रेयन्ते, ताः प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रतिषेधिका एव, न तु प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापराः, स्वस्यापि बाधापत्त्या स्वार्थासाधकत्वप्रसङ्गात् । न हि स्वप्रकालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिश्यते इति ; तस्मादात्माविघातकतया श्रुतयो न प्रपञ्चसाध्यन्तबाधपरा इति । तत्र “नेह नानास्ति किञ्चन” १ (बृह० उ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविभक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, “सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः” (गीता० ११।४०) इत्यादिस्मृत्यैकवाक्यत्वात् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सद्यम्” (छान्दो० ६।१।४) इत्यादिश्रुतेस्तु नित्यतारूपपरमार्थिकसत्ताविरहोऽर्थः, अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तासिद्धेः ; न हि लोके मृत्तिकाविकाराणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं, येन दृष्टान्तता स्यादिति ।

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न सुसुक्ष्मं न वै सुक्तं इत्येषा परमार्थता ॥” (गौड़पा० का० २।३२)

इत्यादिश्रुतेस्त्वात्मातिरिक्तस्य कूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थसत्ताविरहोऽर्थः । किञ्च, आत्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः, अन्यथैतादृशज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् ; न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रसक्तः प्रतिपाद्यनीति । याश्चात्मैक्यश्रुतयः, तास्तु प्रथमाध्याये एव व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिरव्याख्याता इति दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायानेव प्रपञ्चः सन्, अपि तु सदेवेत्याह—

(प्रपञ्चस्य सदा सत्त्वप्रदर्शनम् ।—)

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदिवोत्पद्यतेऽभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्व-भोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थानुपपादयति सूत्राभ्याम्—

(अहङ्कारस्य कर्तृत्वोक्तिः ।—)

अहङ्कारः कर्त्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः, स एव कृतिमान्, अभिमानोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् ; न तु पुरुषः, अपरिणामित्वादित्यर्थः । पूर्वं च धर्मादिकं बुद्धेरिति यदुक्तं, तदेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रमेदाशयेन ॥ ५४ ॥

(पुरुषस्य भोक्तृत्वोक्तिः ।—)

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नो भवति, अहङ्कारस्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमथनिष्ठकर्मणा अन्यस्य भोगे पुरुषविशेष-नियमो न स्यात् ? तत्राह—तत्कर्माजितत्वादिति अहङ्कारेणासञ्चितं तस्याश्चितौ यत् कर्म तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा च, योऽहङ्कारो यं पुरुषमादायाचेतने ‘अहं’ ‘मम’ इति वृत्तिं करोति, तस्याहङ्कारस्य कर्म तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्रात्मनि भोगोऽर्ज्यते इति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मलोकान्तगतिभिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति—

(ब्रह्मलोकप्राप्तावपि ज्ञानाभावात् मुक्त्यभावोक्तिः ।—)

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात् ? तत्राह—

(उपदेशश्रवणात् मुक्तिवादनिरसनम् ।—)

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रान्न सिद्धिर्ज्ञाननिष्पत्तिः, एवं तत्तल्लोकस्थलोकस्योपदेशमात्रात् तद्गतानां ज्ञाननिष्पत्तिर्न नियमेन अवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नन्वेवं ब्रह्मलोकादनावृत्तिरिति श्रुतेः का गतिः ? तत्राह—

(अनावृत्तिश्रुतेः अर्थप्रदर्शनम् ।—)

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिमतानां श्रवण-मननादिपरम्परया प्रायशो ज्ञानसिद्धौ

सत्यां विमुक्तिश्रवणं, न तु साक्षात् गतिमालेखेत्यर्थः, प्रायिकत्वादन्य-
लोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिमुपपादयति—

(आत्मनो गतिश्रुतेः समाधानम् ।—)

**गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगात् भोग-
देशकाललीभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥**

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य कालवशाज्ज्ञातः
स्थितिः, व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः ; यथा ह्याकाशस्य पूर्णत्वेऽपि देश-
विशेषगतिर्घटाद्युपाधियोगात् व्यवक्रियते, तथैवेति । तथा च श्रुतिः,—

“घटसंघतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥” (ब्रह्मविन्दु० १३)

इति ॥ ५९ ॥

“भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणम्—”(५।११४) इति यदुक्तं, तत्
प्रपञ्चयति सूत्राभ्याम्—

(भोगायतननिर्मितौ भोक्तृधिष्ठानत्वोक्तेः समर्थनम् ।—)

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्तृनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गान्न पूर्वोक्तभोगायतनसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवादृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं भवतु ?
तत्राह—

(भोगायतननिर्मितौ भोक्तृधिष्ठानत्वोक्तेः समर्थनाय युक्त्यन्तरम् ।—)

**अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादि-
वदङ्कुरे ॥ ६१ ॥**

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्यादृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृद्वारत्वा-
सम्भवात् वोजासम्बद्धानां जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्षकादिद्वारत्ववदित्यर्थः ;
अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवादृष्टसम्बन्धः, शुक्रादिषु वक्तव्यः ; तथा च

सिद्धमदृष्टवदालसंयोगरूपेणाधिष्ठानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

वैशेषिकादिनयेनादृष्टस्य सम्बन्धघटकतया आत्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्थापितं, स्वसिद्धान्ते त्वदृष्टादीनामालधर्मत्वाभावात् तद्वारा भोक्तुर्हेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह—

(साङ्ख्यशास्त्रे अदृष्टस्य अहङ्कारधर्मत्वात् आत्मन एव अधिष्ठातृत्वोक्तिः ।—)

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनादृष्टासम्भवाच्च नादृष्टद्वारकत्वं, हि यस्मादेते अदृष्टादयोऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः । तथा चास्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं सिध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि—

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥” (श्वेताश्र्व० प्र॥ ८) इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नं, तद्विश्वरप्रतिषेधात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवाल-परमालविभागोऽपि शास्त्रीयोऽनुपपन्न इति ? तामिमामाशङ्कान् परिहर्तुमाह—

(श्रौत-जीवपरिच्छिन्नत्वोक्तेः समर्थनाय युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

“जीव बल-प्राणधारणयोः” इति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वं, तच्च अहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मः, न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ? अन्वयव्यतिरेकात्, अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशय-प्राणधारणयोर्दर्शनात्, तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात्, प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्याहङ्कारस्याभावादित्यर्थः ; तथा च, अन्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं, परमात्माख्यात् केवलपुरुषाद्विन्नत्वं चेति भावः । अनेन सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्वं वा त्वमहं-प्रत्ययगोचरत्वं वा नोक्तं, साक्षात्काररूपस्य

भोगस्याहङ्कारधर्मत्वाभावात् ; त्वमहं-धर्मिपुरस्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च ।
किन्तु—

“यदा त्वमेदविज्ञानं जीवात्म-परमात्मनोः ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः ! पाशच्छेदो भविष्यति ॥

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥”

इत्यादिवाक्यशतौक्तो जीवात्म-परमात्मविभाग एव प्रदर्शितः, तत्र
जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥

इदानीं महदहङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपादयिषुरादावहङ्कारकार्य-
माह—

(अहङ्कारस्य कार्यप्रदर्शनम् ।—)

अहङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना

प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो यः कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टि-संहारनिष्पत्ति-
र्भवति, तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात्, अनहङ्कृतेषु तत्त्वामर्थ्यादर्शनात् ।
न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्कृतपरमेश्वराधीना, अनहङ्कृतसृष्टृत्वे नित्येश्वरे च
प्रमाणाभावादित्यर्थः । “अहं बहु स्यां प्रजायेय” (कान्दो० ६।२।३) इति
ह्यहङ्कारपूर्विकैव सृष्टिः श्रूयते, तत्राहं-शब्दस्यानुकरणमात्रत्वे प्रमाणाभाव
इति । अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं ब्रह्म-रुद्रयोः सृष्टि-संहारकर्तृत्वं
श्रुति-स्मृतिसिद्धमपि प्रतिपादितम् ॥ ६४ ॥

ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्ता, अहङ्कारस्य तु कः कर्ता ? तत्राह—

(अहङ्कारस्य कर्तृभावोक्तिः ।—)

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिक्षोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेषमात्राद्भवति,
तदुद्बोधककर्मान्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, तथैवाहङ्कारः कालमात्र-
निमित्तादेव जायते, न तु तस्यापि कर्तृन्तरमस्तीति समानत्वमावयो-
रित्यर्थः ॥ ६५ ॥

(महत्तत्त्वस्य कार्यप्रदर्शनम् ।—)

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादयंदन्यत् पालनादिकं तन्महत्तत्त्वाद्भवति,
विशुद्धसत्त्वतया अभिमान-रागाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वात्
इत्यर्थः । अनेन च सूत्रेण महत्तत्त्वोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितं,
महत्तत्त्वोपाधिकत्वात् तु विष्णुर्महन् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते, तदुक्तं—

“यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्”

इति । अत्र शास्त्रे-कारणब्रह्मं तु पुरुषसामान्यं निर्गुणमेवेष्टते, ईश्वरा-
नभ्युपगमात् ; तत्र च कारणशब्दः स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्त-
कारणतापरो वा, पुरुषार्थस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृति-पुरुषयोर्भोग्य-भोक्तृभाव इति प्रागुक्तं,
तत्राविवेक एव किमिति निमित्तक इत्याकाङ्क्षायां अविवेकधाराकल्पनेऽनवस्था-
पत्तिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परिहारः सर्ववादिसाधारण इत्याह—

(प्रकृति-पुरुषयोः भोग्य-भोक्तृभावस्य अनादित्वनिर्देशः ।—)

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्व-स्वामिभावोऽप्यनादि-**वीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥**

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्व-स्वामिभावो भोग्य-भोक्तृ-
भावः कर्मनिमित्तकः, तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेणानादिरेव, वीजाङ्कुरवत्
प्रामाणिकत्वादित्यर्थः, आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽयेतदनादित्वं समानमित्याह—

(प्रकृति-पुरुषयोः भोग्य-भोक्तृभावे पञ्चशिखमतप्रदर्शनम् ।—)

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्व-स्वामिभाव इति पञ्चशिख आह, तन्मते-
ऽप्यनादिमित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् ; अविवेकश्च प्रलयेऽपि
कर्मवदेवास्ति वासनारूपेणेति । विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु
वीजाङ्कुरवदनादित्वं न घटते, अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतु-
त्वादिति ॥ ६८ ॥

(प्रकृति-पुरुषयोः भोग्य-भोक्तृभावे सनन्दनाचार्यमतप्रदर्शनम् ।—)

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६८ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकः प्रकृति-पुरुषयोर्भोग्य-भोक्तृभाव इत्याह, लिङ्गशरीरद्वारेव भोगादिति ; तन्मतेऽप्यनादिः स इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति, तथाऽपि तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गोयलिङ्गशरीरजन्यमस्ति, तद्वारा वोजाङ्कुरतुल्यत्वं स्व-स्वामिभाव-लिङ्गशरीरयोरित्याशयः ॥ ६८ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति—

(शास्त्रार्थोपसंहारः ।—)

यद्वा तद्वा तदुच्छ्रितः पुरुषार्थस्तदुच्छ्रितः

पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तौ वा अविवेकादिनिमित्तौ वा भवतु प्रकृति-पुरुषयोर्भोग्य-भोक्तृभावः, सर्वथाऽप्यभादितया दुरुच्छेदस्य तस्योच्छेदः परमपुरुषार्थः इत्यर्थः । तदेतदादौ प्रतिज्ञातं “विविधः स्वात्मन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” (१।१) इति । नन्वत्र सुख-दुःखसाधारणभोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते, तत्र दुःखनालनिवृत्तिरिति कथं ततोक्तस्यालोपसंहारः ? इति चेत्, न, शब्दभेदेऽयमर्थभेदात्, सुखं हि तावत् दुःखं चे निचिह्नमिति सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव, दुःखभोगोऽपि प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव ; स्वतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च प्रथमसूत्रेऽपि प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विवक्षिता इत्येक एवार्थ उपक्रमोपसंहारसूत्रयोरिति । बहुलांशश्च द्विरावृत्तिः शास्त्रसमाप्त्यर्था ॥ ७० ॥

शास्त्रसुख्यार्थविस्तारस्तन्वाख्येऽनुक्तपूरणैः ।

षष्ठाध्याये कृतः पञ्चाद्वाक्यार्थश्चोपसंहृतः ॥

(साङ्ख्यकारकपिलस्य विष्णोरवतारत्वसमर्थनम् ।—)

तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं कपिलमूर्तिर्भगवान् विष्णुरखिललोकहिताय प्रकाशितवान् । यत् तत्र वेदान्तिब्रुवः कश्चिदाह, साङ्ख्यप्रणेता कपिलो न विष्णुः, किन्त्वग्नवतारः कपिलान्तरम्—

“अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः”

इति स्मृतेरिति, तन्नोक्तव्यामोहनमात्रम्—

“एतन्मे जन्म लीकऽस्मिन् सुसुक्ष्मां दुराशयात् ।

प्रसङ्गानाय तत्त्वानां सम्प्रतायात्मदर्शनम् ॥”

इत्यादिस्मृतिषु विष्णुवतारस्य देवहृतिपुत्रस्यैव साङ्ख्योपदेष्टृत्वावगमात्,
कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्निशब्दोऽग्न्याख्यशक्त्याविशादेव
प्रयुक्तः । यथा—

“कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः”

इति श्रीकृष्णवाक्ये कालशक्त्याविशादेव कालशब्दः ; अन्यथा विश्वरूप-
प्रदर्शककृष्णस्यापि विष्णुवतारकृष्णाद्भेदापत्तेरिति दिक् ।

भाष्योपसंहारः ।—

साङ्ख्यकुल्याः समापूर्य्य वेदान्तमथितामृतेः ।

कपिलर्षिर्ज्ञानयज्ञं ऋषीनापाययत् पुरा ॥

तद्वचःश्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवनेनैदं तच्छास्त्रं विवृतं मया ॥

इति साङ्ख्यशास्त्र-श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं समाप्तम् ॥

